

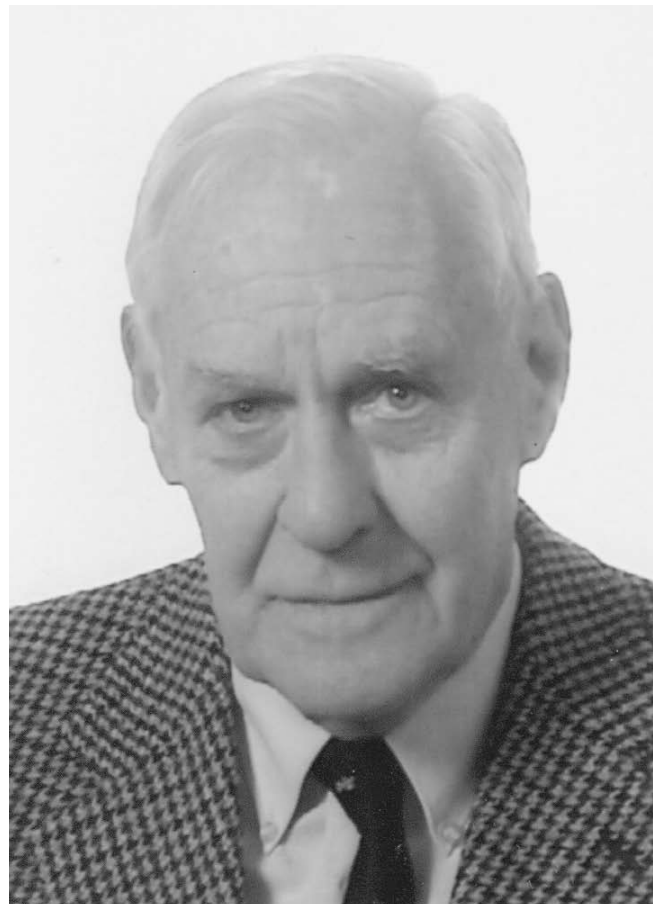
In Memoriam

prof. dr. ir. Ruud Meischke (1923-2010)

Ruud Meischke werd in 1923 geboren in Rotterdam als zoon van de architect Coenraad Meischke, die vooral bekend zou worden als restaurator van de Rotterdamse St. Laurenskerk na de Tweede Wereldoorlog. Meischke trad in het voetspoor van zijn vader en studeerde architectuur in Delft, maar een echte architect is hij nooit geworden. Zijn Delftse hoogleraar, C. van Eesteren, haalde hem naar Amsterdam, bij de Dienst Stadsontwikkeling van Publieke Werken. Meischkes belangstelling ging al snel uit naar de historische bouwkunst en in die richting zou hij ook carrière maken. Hij werd in 1953 de eerste directeur van het nieuwe Bureau Monumentenzorg van de gemeente Amsterdam en in 1958 vergrootte hij zijn werkterrein tot heel Nederland als directeur Restauratie van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Het onderzoek naar en het schrijven over architectuur lagen hem echter meer dan de steeds toenemende ambtelijke beslommeringen die deze functie met zich meebracht. In 1972 trad hij terug als directeur en sedertdien richtte hij zich binnen de Rijksdienst uitsluitend nog op zijn wetenschappelijke werk. In 1985 accepteerde hij, op 62-jarige leeftijd, een nieuwe bijbaan voor een dag in de week, als buitengewoon hoogleraar architectuurgeschiedenis aan de Rijksuniversiteit te Leiden. Daarnaast was hij als particulier decennia lang betrokken bij het behoud van monumenten, als bestuurslid van de Vereniging Hendrick de Keyser en de KNOB en als redacteur van het *Bulletin*.

Het behoud van het gebouwde erfgoed was voor Meischke onlosmakelijk verbonden met doen van onderzoek. 'Monumentenzorg is meer dan het bij elkaar houden van zoveel mogelijk bakstenen op de oorspronkelijke plaats', is een van zijn kenmerkende uitspraken. Het onderzoek naar de Nederlandse bouwkunst vormde de leidraad van zijn werkende bestaan, dat met zijn pensionering in 1988 bepaald nog niet was afgelopen. Hij hield ervan om over zijn ervaringen te spreken, in lezingen, colleges of gewoon tijdens gesprekken aan tafel. Maar meer nog hield hij ervan om die verhalen op schrift te zetten. Schrijven zag hij als plicht, als middel om zijn kennis van en zijn liefde voor het historisch erfgoed over te brengen. Meer dan 60 jaar geleden verscheen zijn eerste publicatie, en wel in het *Bouwkundig Weekblad*, over Nederlandse monumenten in Zuid-Afrika. Dit artikel zou naderhand een buitenbeentje binnen zijn oeuvre blijken, want de stroom publicaties die vanaf 1950 uit zijn pen vloeide, ging alleen nog over Nederlandse architectuur, waarbij hij vooral naam gemaakt heeft in het onderzoek naar het laatgo-

tische kerken, de grote stedelijke weeshuizen en het woonhuis in de stad. Hiermee samenhangend had hij ook grote belangstelling voor de organisatie van het bouwbedrijf en de rol van aannemers, timmerbazen, en handelaren in bouwmaterialen binnen het ontwerp- en bouwproces. Deze aspecten komen ook al aan bod in zijn eerste grote publicatie die in 1952 in het *Bulletin KNOB* verscheen: 'Het architectonische ontwerp in de Nederlanden gedurende de late middeleeuwen en de zestiende eeuw', nog steeds verplichte literatuur voor iedereen die zich wil bezighouden met de laatgotische en vroege-renaissance bouwkunst in de Nederlanden.

De geschiedenis van het woonhuis heeft zich vrijwel geheel in de anonimiteit afgespeeld, grote architectennamen komen er nauwelijks aan te pas. Door het onderzoek naar de gebouwen zelf, en naar het bouwbedrijf en de groep van werkbazen, is het Meischke gelukt deze ‘anonieme’, trage ontwikkeling van het woonhuis in kaart te brengen. Een eerste poging tot een samenvattend overzicht van deze diffuse ontwikkeling publiceerde hij in 1969 samen met Henk Zantkuijl: *Het Nederlandse Woonhuis*. Hierin presenteerde hij voor het eerst een ordening die gebaseerd was op plattegrondtypen in plaats op de stijl van de gevels, zoals tot dan toe gebruikelijk was. Vijfentwintig jaar later volgde een geheel vernieuwde visie op deze geschiedenis in de vierdelige reeks *Huizen in Nederland* uit 1993-2000, uitgegeven door de Vereniging Hendrick de Keyser. Er zijn maar weinig mensen met voldoende lenigheid van geest om hun eigen levenswerk zó grondig te herzien. Met het grote boek over het *Trip-penhuis*, dat hij in 1983 met een aantal collegae heeft geschreven, liet hij overigens zien dat deze sociaal-historische aanpak van de geschiedenis van het woonhuis ook heel goed uitpakt bij architectonische meesterwerken die wél tot de canon van de kunstgeschiedenis behoren.

Meischke was een groot wetenschapper en zijn verdiensten op dat gebied zijn behalve door zijn Leidse professoraat bevestigd door een eredoctoraat aan de Universiteit Utrecht en het lidmaatschap van de Koninklijke Nederlandse Academie van Wetenschappen. Hij was een creatief denker, die zich niet liet leiden door modieuze *hypes* of zogenaamde actuele thema's. Hij stelde zijn eigen vragen, en aangezien die geheel uit het ongerijmde konden komen, was hij daarmee zijn tijd soms vooruit. ‘Mijn meest diepe gedachte ooit betrof het rioolstelsel van het Amsterdamse Burgerweeshuis’, zei hij eens badinerend, maar daar school meer wijsheid in dan menig luisteraar toen dacht. Want juist aan de hand van dat afwatersysteem had hij de oorspronkelijke functies in het complex kunnen situeren, en daarmee de oorspronkelijke indeling kunnen reconstrueren. Echt goede vragen zetten ook anderen aan het denken en de *impact* van Meischke's inzichten zal nog lange tijd onverminderd doorwerken. Het komt nog steeds voor dat gedachteballonnetjes van hem van twintig, dertig jaar of nog langer geleden, ten grondslag liggen aan academische verhandelingen van jonge onderzoekers, zoals proefschriften over de steenhandel van de familie Van Neurenberg, het fenomeen van de handelsgotiek in de vijftiende eeuw of de geschiedenis van de architectuurtekening - om maar een paar voorbeelden te noemen.

Ook de afgelopen tien jaar, na het voltooien van zijn magnum opus, de serie *Huizen in Nederland*, bleef Meischke als onderzoeker en auteur actief. De laatste maanden van zijn leven heeft hij nog gewerkt aan een artikel over het ontwerpproces van het kasteel te Amerongen in de zeventiende eeuw, een zeldzaam goed gedocumenteerde geschiedenis waarbij al zijn oude stokpaardjes nog eens bij elkaar kwamen: de ontwikkeling van nieuwe ruimtelijke schema's binnen het woonhuis, de organisatie van het bouwbedrijf, de rol van de aannemer-architect en van de bemoeizuchtige opdrachtgever en zijn familie. Dit artikel verschijnt nu in ditzelfde nummer van het *Bulletin KNOB*, bijna zestig jaar na zijn eerste bijdrage in dit tijdschrift.

Ruud Meischke laat een indrukwekkende erfenis achter. De rijkdom van zijn wetenschappelijk werk, neergelegd in zo'n 175 publicaties, zal huidige en komende generaties van Nederlandse architectuurhistorici blijven bezighouden, als inspiratiebron of om te bewijzen dat hij toch ongelijk had – dat was volgens hem overigens één van de beste manieren om onsterfelijk te worden. Dit eerste nummer van 2011, met Meischkes laatste bijdrage, dragen we dan ook aan deze eminente collega op.

Tot besluit nog een slotzin uit een brief die hij enkele maanden geleden schreef, als aansporing om de zorg voor en de bestudering van het gebouwde erfgoed niet te laten verslappen: ‘Hou vol, en bedenk, er is weinig anders zichtbaar tussen hemel en aarde dan duurzaam groen en architectuur.’

Namens de redactie,
Koen Ottenheym

De herbouw van het huis Amerongen (1673-1685)*

Ruud Meischke, Koen Ottenheim

De geschiedenis van de verwoesting en de herbouw van kasteel Amerongen in de jaren zeventig van de zeventiende eeuw is in grote lijnen bekend. De studie van A.W.J. Mulder uit 1949 blijft het standaardwerk hierover en nadien zijn er nog diverse studies verschenen die deze geschiedenis nog eens samenvatten of een bepaald aspect ervan nader toelichten.¹ De belangrijkste bron hierbij is steevast de bijzonder compleet bewaarde briefwisseling van de kasteelheer en zijn echtgenote. Momenteel nadert de grote restauratie van het kasteel zijn voltooiing en het bouwhistorisch onderzoek dat in de afgelopen jaren is verricht zal de bouwgeschiedenis nog op vele punten kunnen ophelderen. Het is te wensen dat de uitkomsten daarvan over niet al te lange tijd gepubliceerd zullen worden. Onderstaand artikel gaat dan ook niet over de bouwgeschiedenis van het kasteel maar over het ontwerpproces vóór en tijdens de bouw. Aan de hand van de bijzondere archivalia, zoals brieven van en aan de opdrachtgever, en tekeningen en notities van de bouwmeester, geeft de herbouw van Amerongen immers uniek inzicht in de organisatie van een groot bouwproject in de tweede helft van de zeventiende eeuw.² Zowel de bouwheer als zijn familieleden en architectuurminnen- de vrienden hebben bijgedragen aan het ontwerp van dit bijzondere kasteel, terwijl de uiteindelijke vormgeving in handen was van een groot Amsterdams aannemersbedrijf (afb. 1a en 1b).

Herbouw en renovatie van kastelen in de zeventiende eeuw

Opdrachtgevers van buitenhuizen hadden meestal zelf al een zekere voorstelling van hun nieuwe kasteel of landhuis en namen vaak persoonlijk de leiding. Voor de verwezenlijking van hun idealen schakelden zij bekwame aannemers en ambachtslieden in. In elke omgeving hadden zij echter een anders geaard bouwvak ter beschikking. Binnen de steden waren de verschillende bouwambachten steeds meer met elkaar verweven vanwege de steeds verdergaande vermenging van bouwen in hout en baksteen. Huizenbouwers konden in de zeventiende eeuw uit de handel op korte termijn beide materialen betrekken. Daarnaast kwamen toeleverende bedrijven op voor onderdelen als kappen, trappen en gevelwerk. Dit moderne bouwvak kon leiden tot vergroting van de bedrijven, waartegen de steden zich verzetten met het doel om zoveel mogelijk gespecialiseerde vaklieden werk te bieden. Buiten de steden hadden de gilden echter geen gezag, ook niet over de stedelijke bedrijven die daar werk uitvoerden. In de kleine, afzonderlijke rechtsgebieden ontbraken dan ook de bepalingen tegen dergelijke schaalvergroting van het bouwbedrijf, omdat men geen behoefte en geen macht had zich met deze zaken in te laten. Op het platteland ontwikkelden timmer- en metselwerk zich in de zeventiende eeuw door samenwerking met

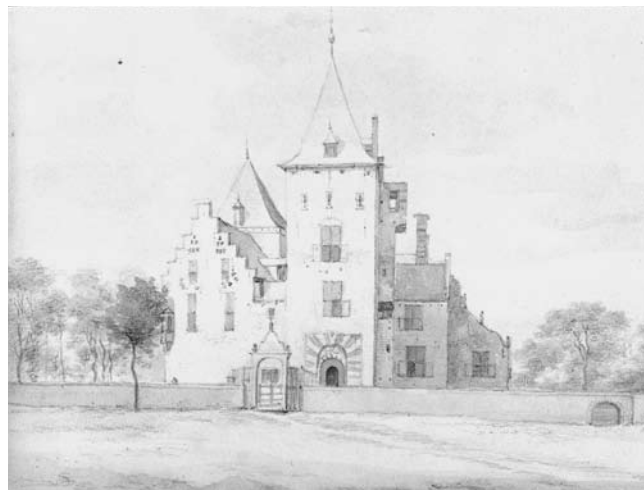
Afb. 1a en 1b. Kasteel Amerongen, de zuidelijke zijgevel en de brug aan de voorgevel (HUA, Archief Huis Amerongen)

grote, in de steden gevestigde bouwbedrijven. Deze manier van werken was van wezenlijk belang, vooral vanwege problemen met materiaal, dat lang tevoren moest worden besteld en slechts bij bepaalde jaargetijden kon worden aangevoerd. Bij grotere werken buiten de steden werkte men dan ook vaak met een combinatie van enkele aannemers die in nauw overleg elk hun eigen zaken regelden. Veel onderdelen werden bovendien in voorbewerkte toestand aangevoerd, zodat ze ter plekke alleen gemontereerd hoefde worden. Bij timmer- en steenhoutwerk was dit eenvoudig, bij metselwerk was dit onmogelijk: daar werd het materiaal direct van veelal lokale steenbakkerijen naar het werk vervoerd.

Het bouwen op een groot landgoed had een aparte structuur. Daar had men ervaring met onderhoud en werk aan boerderijen, wegen en bruggen, dat in eigen beheer geschiedde. Men beschikte over enige opslag van gereedschap en materiaal en kende betrouwbaar werkvolk in de omgeving. Bovendien hadden eigenaren van landgoederen een overzicht van wat er in de omgeving gebeurde door hun plaats in lokale en regionale besturen. Ook hadden zij contact met familieleden die hun kastelen in de omgeving al eerder vernieuwd hadden, waardoor zij konden beschikken over informatie betreffende grote aannemersbedrijven die in een wijde omtrek werkzaam waren. Die werkten bij voorkeur vanuit steden met goede verbindingen voor de houthandel want hout vormde de kern van de bouwrij; baksteen was overal in niet al te verre omgeving verkrijgbaar. Dergelijke bouwbedrijven konden desgevraagd ook voor ontwerpen zorgen door een bouwmeester uit een nabije stad een tekening te laten maken of een gangbaar model aan te passen. Toparchitecten komt men in dergelijke situaties weinig tegen. Kasteelherstel was eigenlijk meer een zaak van aannemers en bouwbedrijven dan van architecten. Het was in de zeventiende eeuw uitgegroeid tot een routine die mede werd beheerst door de onmogelijkheid nieuwe muren tussen de oude aan te brengen. Het uitgangspunt was het volbouwen van de binnenplaats en het vermeerderen van de vensters aan de buitenkant. Maar een herbouwd kasteel moest wel een kasteel blijven en dat werd bereikt door een slotgracht, ophaalbrug en uitspringende hoektorens, ook als die er nooit geweest waren. De nieuwe kastelen Amerongen en Middachten zijn twee van de weinige voorbeelden die op grond van archiefmateriaal inzicht geven in deze vorm van samenwerking tussen grote stedelijke bouwbedrijven en lokale ambachtslieden. Bij Middachten betreft het de rekeningen van de grootschalige verbouwing van de jaren 1693-1697,³ bij Amerongen zijn het vooral de brieven van de opdrachtgevers die ons inzicht verschaffen in de gang van zaken bij de herbouw.

Kasteel Amerongen en de nieuwe kastelen van de zeventiende eeuw

De eigenaar van Amerongen, Godart Adriaan van Reede (1621-1691) behoorde tot een uitgebreid adellijk geslacht uit Westfalen, waarvan enkele leden zich in Nederland hadden gevestigd. Zijn vrouw Margaretha Turnor (1613-1700) was een afstammeling van Engelse militairen in dienst van de Republiek. Deze familie

Afb. 2. Het oude kasteel Amerongen rond 1650, gezien vanuit het oosten, tekening Roelant Roghman (coll. Rijksprentenkabinet Amsterdam)

beschikte over een groot huis in Den Haag, op de hoek van de Plaats en de Kneuterdijk.⁴ Het oude kasteel Amerongen, dat sinds 1557 in bezit was van de familie Van Reede, was een complex van vier vleugels om een kleine binnenplaats (afb. 2). De ingang was in de poorttoren in het midden van de oostgevel. Op de zuidwestelijke hoek stond een tweede grote toren, met daarnaast, aan de westzijde, een groot zaalgebouw. De eigenaren van Amerongen voltooiden de vierkante hoofdvorm van hun kasteel omstreeks 1650 met een forse noordelijke vleugel, die op afbeeldingen wel honderd jaar ouder lijkt.

De kasteelheer was diplomaat en verbleef in 'slands dienst vaak in het buitenland. Toen de Fransen in februari 1673 zijn kasteel in brand staken, was hij in Berlijn en zijn vrouw was uitgeweken naar haar huis in Den Haag.⁵ Na het vertrek van de Franse troepen was zij snel terug in Amerongen om de schade op te nemen en de herstelwerkzaamheden voor te bereiden. Van Reede zelf was vanaf september 1673 enige jaren in Nederland en kon zo persoonlijk de herbouw voorbereiden en toezien op het begin van de werkzaamheden. Eerst moest er vooral puin geruimd worden en moesten alle nog bruikbare bakstenen afgebikt worden. Ondanks permanente financiële problemen lukte het de vaart erin te houden. In het najaar van 1676, twee jaar na het begin van de werkzaamheden, was de ruwbouw voltooid en kon de kap worden opgericht. Terwijl in de volgende jaren in fasen aan het interieur werd gewerkt, verrees vanaf 1679 ook het stalgebouw met beide dienstwoningen op de voorburcht. Met de plaatsing van de marmeren schoorsteenmantels in de grote zaal in 1685 was het werk grotendeels voltooid. Bij de herbouw is weliswaar gebruik gemaakt van de oude funderingen maar toch is er een geheel nieuw gebouw, met een nieuwe plattegrond ontstaan. In plaats van een complex van vier vleugels om een binnenplaats, verrees er een gesloten driebeukig bouwblok. Deze omschakeling naar een geheel ander type huis dan voorheen, past in een bredere traditie in de ontwikkeling van de kasteelarchitectuur in de zeventiende eeuw.

Vanaf het begin van de zeventiende eeuw had de ontwikkeling

van de kasteelbouw een grote verandering doorgemaakt waarbij veel middeleeuwse tradities waren verdwenen en anderzijds nieuwe vormen hun intrede hadden gedaan. Kastelen hadden allang geen echte strategische functie meer; die rol was al eerder overgenomen door fortificaties met brede aarden wallen en bastions. De oude kastelen behielden voorsnog wel hun oude muren en torens maar de militaire waarde daarvan was zeer beperkt. De woongedeelten van kastelen hadden geen enkele defensieve functie meer waardoor uiteindelijk de hele opzet van uitgebreide huiscomplexen kon veranderen. De grondvorm van de meeste nieuwe kastelen van de zeventiende eeuw was het blokvormige huis. Deze ontwikkeling voltrok zich echter stapsgewijs, waarbij ook oude vormen lang voortleefden. Veel invloed lijkt hierbij te zijn uitgegaan van de meerbeukige huisvormen die in de zestiende eeuw opkwamen, waarbij een huis bestond uit twee of meer beuken die met de lange zijde aan elkaar grensden en samen een groot, blokvormig bouwvolume vormden. Vaak bevatte de ene beuk grote zalen en de andere kamers.

Naast dit meerbeukige huis ontwikkelde zich nog een andere bouwvorm bij kleine kastelen en adellijke huizen. Daar was van oudsher binnen een omgracht, enigszins vierkant terrein het eigenlijk huiserf met het woongedeelte van de heer des huizes. Dat bestond uit enkele herkenbare onderdelen zoals een hoofdvlugel met een grote zaal, een keukenafdeling en enkele kamers. De compositie van deze onderdelen volgde veelal de omtrek van het slotterrein, waarbij de woonvertrekken soms in het verlengde van het zaalgebouw waren geplaatst en soms aan de zijkant ervan. Vaak betrof het een hoekvormig bouwwerk met een open zijplaats. Op de hoeken konden zo nodig torens worden geplaatst en ook een poorttoren in het midden van een van de zijden was mogelijk. Soms was het hele terrein binnen de gracht gebruikt, terwijl de bebouwing tegen de rand was geplaatst en sommige torens er nog buiten. Deze kleine kastelen toonden veel variatie en daarmee de mogelijkheid tot verdere ontwikkeling. De afzonderlijke gebouwen van een dergelijk kasteeltje waren bescheiden en ontwikkelden zich apart en in een ander tempo. De woonvlugel van de heer, meestal de eigenaar van een groot deel van de omgeving, zal het opvallendst zijn geweest en het meest aan verandering onderhevig. In deze bescheiden adellijke huizen lijkt een tweede basis van het blokvormige kasteel van de zeventiende eeuw te liggen, dat ontstond door het volbouwen van de binnenplaats. Een dergelijke transformatie had tot gevolg dat er aan de buitenkant meer vensters en topgevels nodig waren waardoor er ook meer architectonische articulatie aan de gevel kwam. De topgevel als symbool van stand maakte omstreeks 1650 weer plaats voor grote frontons, die ten slotte vanaf het einde van de zeventiende eeuw moesten wijken voor rijke opzetstukken of hogere middengedeelten met rechte kroonlijsten. Daarnaast konden de hoeken voorzien worden van ranke, achtkante hoektorens, waarna in het midden van de zeventiende eeuw de voorkeur overging naar zware vierkante kamertorens als hoekaccent. Verschillende van deze ontwikkelingen hebben ook hun weerslag gekregen in de ontwerpgeschiedenis van het nieuwe Amerongen.

De bouwers en ontwerpers van het nieuwe Amerongen

Terwijl de kasteelheer nog als ambassadeur in Berlijn verbleef, werd hij in maart 1673 door zijn vrouw op de hoogte gebracht van de verwoesting van zijn kasteel, die een maand eerder had plaatsgevonden. Van Reede vroeg aan Michiel Matthijsz Smids (1626-1692), een Nederlandse bouwmeester in Berlijn, om ook even een kijkje te nemen op Amerongen. Smids woonde sinds enkele decennia in Brandenburg, waar hij vooral betrokken was bij infrastructurele projecten van de Grote Keurvorst.⁶ Hij was van alle markten thuis en kon zowel vestingwerken als kanalen, molens en bruggen, schepen en paleizen tot stand brengen. Als grootondernemer kon hij de kosten van een ander zo nodig zelf voorfinancieren. Op 15 mei 1673 kwam deze Smids op Amerongen met een brief van Van Reede voor zijn vrouw. Hij was op weg naar familie in Breda en had slechts korte tijd voor zijn bezoek aan Amerongen. Hij had niet eens tijd om te gaan zitten, zo lezen we in de brieven van Margaretha aan haar man hierover.⁷ Uit dit korte contact blijkt dat Van Reede hem niet had gevraagd een plan te maken voor herbouw van het kasteel. Wel organiseerde Smids later het transport van het bouwhout, ruim 800 eiken en dennen die de keurvorst van Brandenburg aan Van Reede ten behoeve van de herbouw had geschonken.⁸ De brieven van Margaretha Turnor naar Berlijn stoppen enige tijd in september 1673, omdat Van Reede toen naar de Republiek was teruggekeerd om de internationale ontwikkelingen te bespreken met zijn Haagse opdrachtgevers en om de herbouw van zijn huis te leiden. Voor dat laatste trok hij enkele vaklieden aan die op de hoogte waren van de laatste mode in de architectuur en tevens goed thuis waren op de markt voor bouwmaterialen. Gedurende de Tachtigjarige Oorlog was de toevoer van bouwhout over de Rijn, Maas en Schelde gestagneerd en die uit de Oostzeelanden gegroeid. Het oude centrum van de houthandel, Dordrecht, had in Amsterdam een geduchte concurrent gekregen. In de Noordelijke Nederlanden was als gevolg van de expansie van de bouwnijverheid en de scheepsbouw een grote behoefte aan hout ontstaan. De Amsterdamse haven lag gunstig voor de nieuwe, noordelijke aanvoer over zee. Bij de herbouw van Amerongen vergde het hout de meeste aandacht. Het moest lang van tevoren worden besteld en van ver worden aangevoerd. De drie bouwmeesters die Van Reede in 1673 voor het herstel van Amerongen aantrok, waren allen Amsterdammers. De eerste was de houtkoper Hendrik Gerritsz. Schut, die veel werkte in de kring van Adriaan Dortsman.⁹ Schut was behalve houtleverancier ook een groot producent van kerkmeubilair. Volgens de Amsterdamse gildebepalingen mochten houtkopers binnen het stadsgebied geen werk in de huizenbouw aannemen aangezien zij goedkoper aan hout konden komen dan de gewone huistimmerlieden, maar daarbuiten gold dit niet. Met Schut sloeg Van Reede twee vliegen in één klap: een gids in de wereld van houthandel en timmerwerk, en een goede tekenaar en ontwerper. Baksteen was het tweede materiaal waaraan bij de herbouw van Amerongen een haast onbeperkte behoefte was. Een deel van de steen van het verbrande huis kon nog worden gebruikt en de rest kon op eigen terrein worden gebakken. Daartoe werd de Amsterdamse metselaar Cornelis van Rietvelt aangetrokken, die ook bij het periodieke werkoverleg werd betrokken.¹⁰

Afb. 3. Reconstructie van de toestand van de uitgebrande ruïne in 1673, gezien vanuit het zuidoosten (coll. Kasteel Amerongen)

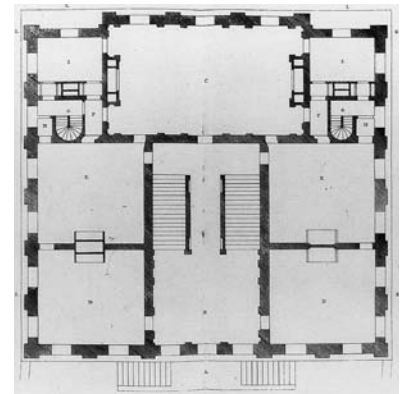
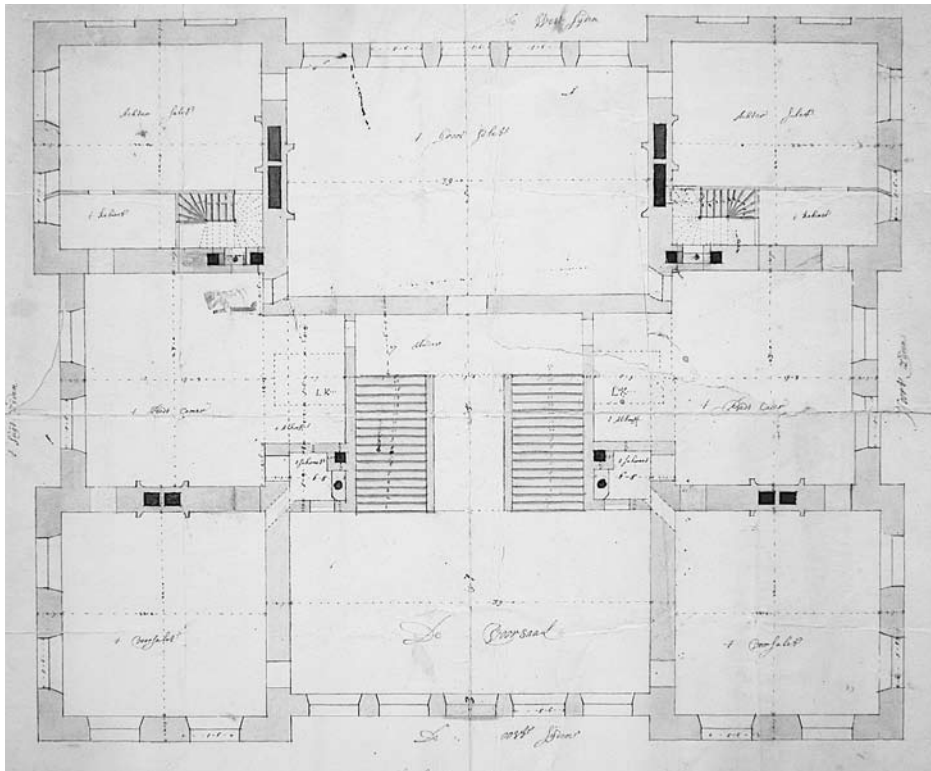
Dan was er in de eerste fase van het werk voor het grondverzet en de sloop nog een derde man, Jan Fick, “ordinari werckbaas, soo in affbreecken van vervallen huysen, als graven delven en diergelijkcke wercken”.¹¹ Dit alles moest zorgvuldig geschieden, niet alleen vanwege instortingsgevaar maar ook met het oog op kostbaarheden die vóór de vlucht voor de Fransen waren ingemetseld.¹² Pas nadat Fick met het sloopwerk klaar was, kon men een indruk krijgen van de herbouwmogelijkheden. In het najaar van 1674 berichtte het Amsterdamse drietal dat de resten van de poorttoren en alle muren tot de grond afgebroken moesten worden, met uitzondering van de grote toren op de zuidwesthoek die voor de helft kon blijven staan (afb. 3).¹³ Ook de gebouwen op de voorburcht waren niet meer te redden. Wel zou de ruïne nog een grote hoeveelheid bruikbare bakstenen opleveren. Samen met Van Rietvelt mat Schut al het te slopen muurwerk op en berekende hij de hoeveelheid stenen die na schoonbikken voor de herbouw ter beschikking zou komen.¹⁴

Schut en Van Rietvelt bleven van het begin tot het einde, in 1686, bij het werk betrokken. Daarbij maakte Schut alle tekeningen, ook die voor het deel dat Van Rietvelt zou moeten uitvoeren. Dat wil echter niet zeggen dat Schut ook de bedenker van de herbouwplannen voor Amerongen was. De hoofdlijnen van het ontwerp gaan waarschijnlijk rechtstreeks terug op Van Reede's eigen ideeën en op die van zijn vrouw, waarbij hun goede vriend Johan Maurits van Nassau-Siegen (1604-1679) op de achtergrond als adviseur fungeerde. Johan Maurits was zoals bekend een groot liefhebber van de bouwkunst. Naast de bouw van zijn Haagse huis aan de Hofvijver had hij diverse bouwprojecten geleid in de Nederlandse kolonie in Brazilië, waar hij van 1633 tot 1644 gouverneur was geweest. Sinds de jaren vijftig resideerde hij de meeste tijd in Kleef als stadhouder van de keurvorst van Brandenburg, en ook daar bleef hij tot zijn dood in 1679 als amateurarchitect actief.¹⁵ Johan Maurits werkte hierbij wel meestal samen met een professionele architect die zijn plannetjes verder uitwerkte. In eerder jaren was dat vaak Pieter Post geweest, de hofarchitect van de Oranjes, en na diens dood in 1669 was die rol toebedeeld aan Maurits Post, zoon en opvolger van Pieter Post en petekind van Johan Maurits.¹⁶

Uit de correspondentie van Van Reede met Johan Maurits blijkt dat beiden zich graag als architectuurdilettanten voordeden en dat Van Reede grote waarde hechtte aan het oordeel van Johan Maurits over de bouwplannen voor Amerongen. Van Reede noemde Johan Maurits in 1676 zelfs de “opperste opperman” van het nieuwe kasteel.¹⁷ Het jaar daarop nodigde Johan Maurits op zijn beurt Van Reede uit om eens de nieuwe tuinen te bezoeken die hij bij zijn hermitage Bergendael bij Kleef had aangelegd. Misschien dat hij daar nog inspiratie zou kunnen opdoen voor de tuin van Amerongen: “vous veniez une fois a Nimme-gue, j'espere que vous prendriez la peine de venir jusqu'icij, peut estre trouveriez vous encor quelques choses de fects pour embellir encore votre beaux jardin d'Amerongen”.¹⁸ In een brief uit oktober 1677, die verderop nog in detail ter sprake zal komen, verzocht Van Reede zijn vriend de verdere bouwplannen van Amerongen eens te controleren en waar mogelijk te vereenvoudigen.¹⁹ In de brieven uit het daaropvolgende jaar blijkt hoezeer van Reede en Johan Maurits zich echt als architectuurliefhebbers voordeden, wanneer zij beiden deze bezigheid vergelijken met het spelen met een uiterst kostbare pop. Van Reede stuurde Johan Maurits toen een gekleurde tekening van het hele bouwproject, dat hij gekscherend aanduidde als zijn kostbare ‘speelpop’: “Ick weet dat U.Furst. Dt. Een out geëxperimenteert liefhebber van de Architecture is, en hope derhalve, dat hem niet sal vervelen dat Ick hem de Pop (waarmede ick nu drie jaren gespeelt heb, ende die de Vrouw van Amerongen en mij de beurs seer plat maakt) eenighsints met haar couleuren afbeelde”.²⁰ In zijn antwoord neemt Johan Maurits deze vergelijking over en noemt ook zijn ontwerpen voor zijn buiten in Bergendael “die Pop, die ick desen somer alhier mede gespeelt hebbe”, en waarop hij op zijn beurt graag het advies van Van Reede wilde horen.²¹ Met Johan Maurits als architectonisch adviseur achter de schermen is het niet verwonderlijk dat diens stadspaleis in Den Haag, het Mauritshuis, een belangrijk voorbeeld was voor de eerste plannen voor het herbouwde kasteel van Amerongen. Maar ook de eigentijdse buitenhuizen golden als referentiekader, zeker voor de afwerking van het interieur, met name het huis Soestdijk dat in die zelfde jaren voor stadhouder Willem III werd verbouwd en uitgebreid onder leiding van Maurits Post.

Het kasteelachtige ideaalontwerp uit 1674

In de herfst van 1674 kregen de ideeën over het nieuwe Amerongen vorm. Dit blijkt uit een eerste plattegrond met een bijhorende berekening d.d. 30 september van dat jaar, beide hoogstwaarschijnlijk van de hand van Schut (afb. 4).²² De bewaard gebleven ontwerptekeningen zijn, op twee na, van eenzelfde hand, niet omkaderd en zonder bijschriften. Deze eerste tekening is het meest uitgewerkt, met de vermelding van de functie van de vertrekken en de maten in Rijnlandse voeten aangegeven.²³ De tekening komt overeen met de genoemde memorie van Schut, waarin sprake is van een huis met vier hoektorens, “ieder toorn in form als den aftersten oude tooren, [die dus gedeeltelijk gespaard was], sijnde buijten wercks 28 voeten ende tussen de vier torens te komen 4 gordijnen met schilden afgekapt”.²⁴ De invulling van de vroegere binnenplaats was een cruciaal

Afb. 5. De plattegrond van het Mauritshuis in Den Haag, naar ontwerp van Jacob van Campen, 1633 (*Les ouvrages d'Architecture de Pierre Post, Den Haag 1715*)

Afb. 4. Het eerste herbouwontwerp (HUA, Archief Huis Amerongen)

onderdeel van het bouwplan. De vleugels aan alle zijden werden daarbij samengevoegd tot één aaneengesloten plattegrond. Bij de kelders leidde dat tot een huishoudelijk onderhuis. Dat kwam hoger te liggen dan het oude vloerniveau vanwege de latente dreiging van overstromingen en kreeg daarbij een aanzienlijke hoogte om de hoofdverdieping hiervan in elk geval te vrijwaren.²⁵ Dat maakte een hoge brug nodig. Een tweede brug daaronder bleef nodig voor het dagelijkse gebruik, een kenmerkend fenomeen in het Sticht. Voor het herstel van de kelders zouden volgens de eerste berekeningen tweehonderdduizend kleine klinkers nodig zijn en 400 tonnen “cement” (tras of kalk). In de onderste zone, ter hoogte van de waterspiegel en daaronder, moest met harde, grauwe steen worden gewerkt en daarboven met zachtere, rode steen. De ruïne zou 400.000 bruikbare stenen opleveren, terwijl er voor de nieuwbouw volgens de berekening van Schut 1.600.997 nodig waren.

Bij het eerste ontwerp zijn de oude funderingen weinig nauwgezet gevolgd. Het is mogelijk dat op het moment dat deze eerste, enigszins schematische plattegrond werd getekend, nog niet alle puin geruimd was, want de vroegere binnenplaats of de latere middenbeuk is te breed getekend. Dat blijkt doordat de noordelijke muur van de middenruimte (rechts op afbeelding 4) aan de achterzijde aansluit op de eindmuur van de grote zaal daarachter. De oude binnenplaats was volgens opgave van Schut 30 à 33 voet breed (ca. 9,5 à 10,5 meter). Zowel de achterzaal als de middenbeuk heeft in dit herbouwplan een maat van 39 voet tussen de muren (ruim 12 meter). Op alle plattegronden van na de brand is de voorhal ongeveer 10 meter breed, terwijl de grote zaal bijna 13 meter lang is. De grote zaal stak in de situatie vóór

de brand aan de rechterzijde dan ook duidelijk buiten de middenbeuk uit, wat te zien lijkt op de tekening van Roelant Roghman van omstreeks 1647 van de noordwest hoek van het kasteel.²⁶ Aangezien men aan de noordzijde van de achtervleugel ook een grote hoektoren wilde bouwen en de achterzaal kennelijk niet heeft willen inkorten, heeft men in dit eerste plan blijkbaar de middenbeuk aan de maat van de zaal aangepast en dus de hele noordvleugel maar buitenwaarts verschoven. Dit zou betekenen dat er voor deze vleugel nieuwe fundamenteen aangelegd zouden moeten worden.

De indeling van deze plattegrond is in dit eerste voorstel een vrijwel exacte navolging van het Haagse Mauritshuis, ingebracht in de structuur van het oude kasteel (afb. 5). De plattegrond kreeg als geheel aldus enige verwantschap met Palladio's Villa Ragona zoals afgebeeld in diens *Quattro Libri*.²⁷ Op de begane grond bevindt zich in het middengedeelte achter de voorgevel een dwars gerichte hal van 33 voet lengte en 16 voet 7 duim breedte (ca. 5,2 x 10,4 m), dus tweemaal zo lang als breed. Daarachter ligt de dubbele staatsietrap, die als een lichte constructie in de grote ruimte van de vroegere binnenplaats is geplaatst. Achter het trappenhuis volgt de grote zaal met twee schoorstenen en vijf vensters in de achtergevel. De appartementen aan weerszijden van de middenbeuk op de beganegrond zijn royaal van opzet. Op de hoekkamers aan de voorzijde ('Voorsalet') volgt aan beide zijden een 'Bedtcamer', die voorzien is van een alkoofnis waarin een pronkbed kan worden opgesteld, zoals in stippellijnen in de tekening is aangegeven. De andere stippellijnen in deze plattegrond geven aan dat de zijmuren op de bovenverdiepingen gewoon doorliepen en dat daar dus geen alkoofnis-

sen waren voorzien. Naast de bednissen is plaats voor secreten, die van drie zijden benaderd kunnen worden. Beide appartementen beschikken tot slot over een klein 'kabinet', dat van een deel van de achterste hoekkamers is afgescheiden. Hierdoor hebben deze beide 'Achtersaletten' aan weerszijden van de grote zaal een tamelijk rommelige indeling gekregen.

In de achterste hoektorens bevinden zich behalve de beide kabinetten ook nog twee kleinere trappen die de verbinding tussen alle verdiepingen voor het personeel moeten vormen. Zij ontvangen geen direct daglicht en zijn samengesteld uit twee halve spiltrappen met vier rechte treden ertussen in. Deze donkere diensttrappen kwamen ook in het Mauritshuis voor. Te Amerongen zouden ze echter nog wat primitiever worden uitgevoerd. Daar is naast de trappen nog een soort secreet-kast, vermoedelijk een uitgietspunt voor schrobwater en kamerpotten. Daarnaast zijn er twee ventilatiekokers. De aangrenzende hoekkamers zijn moeilijk bereikbaar: men zou door de hoofdsleepkamer of de grote zaal moeten gaan, of opklimmen vanuit het onderhuis. Ze lijken daarom ongeschikt voor gastenkamers, ook al omdat de vensters, die van buiten regelmatig over het gevelvlak waren verdeeld, in het interieur uiteindelijk een vreemde plaats hebben. De locatie van de schouw lijkt bepaald door het verloop van de rookkanalen. De beoogde functie van deze hoekvertrekken is dan ook moeilijk te bepalen.

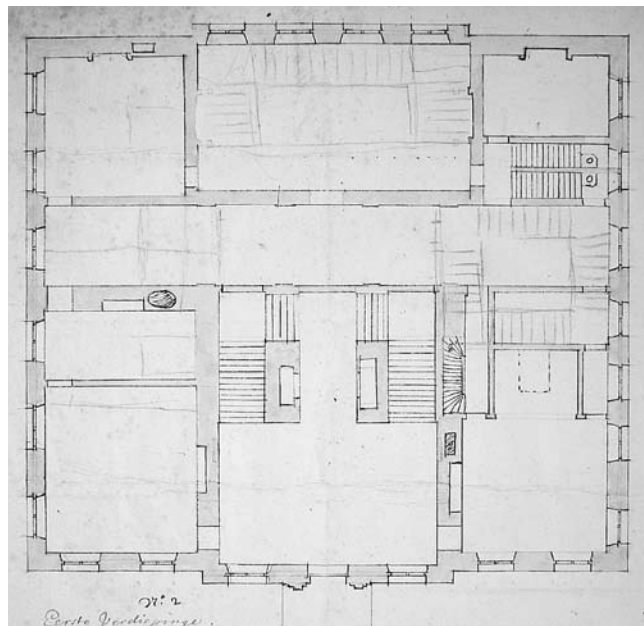
Voor het exterieur kon het Mauritshuis niet als voorbeeld dienen: rijke natuurstenen pilastergevels waren voor een grootschalig kasteel ongewenst. Voor buitenhuizen was baksteen het aangewezen materiaal en dan nog het liefst met eenvoudig vlak gevelwerk omdat men daarbij nauwelijks natuursteen nodig had. Aangezien in het Amerongse bouwteam een steenhouwer ontbrak, blijkt dat men van begin af aan een vrijwel geheel bakstenen gebouw voor ogen had. De voor- en achtergevel in dit eerste Amerongse plan hebben een middenvlak van 40 voet breedte, met vijf dicht bij elkaar staande vensters. Die vormen een contrast met de gesloten, massieve hoektorens van 28 voet breed. In de zijgevels zijn de gevelgedeelten tussen de torens slechts 23 voet breed en voorzien van twee vensters. Uit de notitie van Schut blijkt dat er vier echte hoektorens waren voorzien, die een verdieping hoger zouden moeten worden dan de rest van het bouwlichaam. Deze groep van dicht bij elkaar staande torens zou worden samengebonden door een fors dak. De formulering van Schut dat tussen de vier torens "4 gordijnen met schilden afgekapt" moesten komen, wekt de indruk dat de daken op de bovenste verdieping tussen de torens door naar beneden hadden moeten doorlopen. Dit eerste ontwerp zou aldus een modern bakstenen kasteel met hoektorens hebben opgeleverd op het klassieke grondplan van het Mauritshuis.²⁸

Een dergelijke opzet voor een modern kasteel was in die tijd in het Utrechtse niet ongebruikelijk. Onder de Utrechtse adel was het vanaf het midden van de zeventiende eeuw steeds meer gebruik om zich ook architectonisch nadrukkelijk van de opkomende burgerlijke nouveau riche te distantieren. Het werd van belang geacht om echte ridderhofsteden, huizen die al door Karel V als adellijke woonsteden waren erkend en die belangrijke politieke privileges bezaten, zichtbaar te onderscheiden van de steeds meer oprukkende classicistische burgerlijke buitenplaatsen.²⁹ Dat

deed men door ostentatief gebruik te maken van de traditionele kasteelachtige, 'riddermatige' elementen, zoals gracht, ophaalbrug, voorburcht en ook torens.³⁰ Dit werd echter gecombineerd met het streven naar grotere regelmaat, en daarom werden dergelijke hoektorens in het gelid op verschillende hoekpunten geplaatst. Aanvankelijk kwamen bij deze moderne kasteelvorm ook wel achtkante hoektorens voor, zoals bij het Huis Heemstede te Houten, maar de vierkante torenvorm kreeg na 1650 de overhand. Voorbeelden daarvan zijn een ander Van Reede-huis, het kasteel van Renswoude uit 1652.

Een realistischer tweede ontwerp

Pas nadat het puin geruimd was, kon men de fundamenteën opmeten en vaststellen op welke diepte de vaste grondslag lag. Daarvan afwijken was kostbaar en tijdrovend, zodat men besloten moet hebben het ideaalplan van een kasteel met vier hoektorens op te geven. Ook in de nieuwe plannen bleef het streven een echt 'riddermatig' huis te bouwen voorop staan. In het tweede plan had men een stoer en hoog vierkant bouwblok op de oude fundamenteën voor ogen, dat in zijn ongenaakbaarheid indrukwekkend was. Van dit plan is een hele serie tekeningen bewaard, met de plattegronden op verschillende niveaus, de voorgevel en de zuidelijke zijgevel (afb. 6).³¹ In drie van de vier gevels keren de vensters terug op of nabij hun oude plaats, maar wel hoger in het gevelvlak – met zes vensters in de zuidelijke zijgevel en zeven in de noordelijke. Dat werd bevorderd doordat men ook de tussenmuren op bestaande funderingen zou plaatsen. In deze nieuwe, torenloze opzet is de afwezigheid van een centraal fronton opvallend. Binnen Amsterdam kon dat worden gezien als een

Afb. 6. Het tweede herbouwplan, dat met enige aanpassingen ook zou worden uitgevoerd: er zijn naderhand met potlood twee voorstellen voor een andere locatie van het trappenhuis ingetekend (HUA, Archief Huis Amerongen)

Afb. 7. De voorgevel van Amerongen, met een 'torenachtige' middenrisaliet; vergelijk met de poorttoren van het oude kasteel, te zien op afbeelding 2 (HUA, Archief Huis Amerongen)

uiting van soberheid, zoals bij het Oudezijds Huiszittenhuis (1669-1670) en het Walenweeshuis (1670). Maar ook bij enkele herbouwde Utrechtse kastelen, zoals Geerestein te Woudenberg (1648), ontbrak een middenfronton. Mogelijk vonden Van Reede en zijn kompanen dat meer iets voor een burgersmansvilla dan voor een echt kasteel. In plaats van een fronton is er gekozen voor een verhoogde kap boven de middenbeuk van het huis (afb. 7). Daardoor werkt de middenrisaliet van de voorgevel optisch als een zelfstandige poorttoren, zoals die bij het oude Amerongen had gestaan.

De plattegrond van het tweede ontwerp toont ook een ingrijpende herziening. Daarbij is meer rekening gehouden met de grondslag van de oude muren. De enigszins scheve ligging van enkele muren ten opzichte van elkaar valt op. De middenbeuk met het trappenhuis - de vroegere binnenplaats - is nu ruim vijf voet smaller dan de 29 voet uit het vorige plan. Daardoor is er in de slaapkamers naast van de trap geen plaats meer voor alkoven. De overvloedige ruimte in het midden van de plattegrond is vermin-

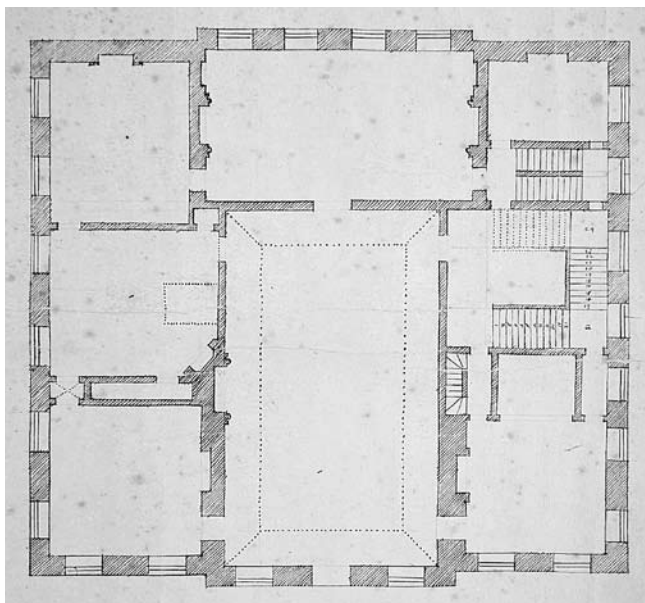
derd door een bijzonder ruimtelijk element, namelijk een bijna vier meter brede dwarsgang die tussen het trappenhuis en de grote zaal ligt en de beide zijgevels met elkaar verbindt. Deze dwarsgang dient vooral om het midden van het kasteel van direct daglicht te voorzien en zou bovendien gebruikt kunnen worden als voorruimte van de grote zaal.

De hoofdtrap werd door de nieuwe dwarsgang iets naar voren geschoven en kreeg daarbij een bredere aanleg. Tussen de beide onderste traparmen en de naar boven doorklimmende middenarm werden tussenstukken van vier treden gevoegd. Om meer licht te brengen in het midden van de dwarsgang werden in de achterwand van de trap boogvormige openingen aangebracht. De dwarsgang leidde tot meer veranderingen: de hoekkamers aan de achterzijde werden losgemaakt van de appartementen aan weerszijden van de grote traphal. De muur tussen het trappenhuis en de grote zaal werd naar achteren geschoven en de zaal kreeg dezelfde breedte als de hoekkamers. Door deze nieuwe verbinding van de zuider- en de noorderhelft kon de zuidelijke huistrap

verdwijnen en die aan de noordzijde ruimer worden. Opvallend bij de nu ingekorte appartementen is het één-venster-brede dienstvertrek achter de hoekkamers, als bergruimte en/of slaappleaats van een lijfknecht. Een dergelijke nevenruimte komt hier zelden voor maar is uitgebreid aanwezig in het Amsterdamse raadhuis en in het ontwerp van Dortsman van het grootse huis Finspång in Zweden voor Louis de Geer Jr. uit 1670.³² Het is opvallend dat de maten van deze dienstkamertjes in Amerongen bepaald zijn door de vensters van de buitengevel, die hier als vaststaand gegeven uit de oude situatie zijn overgenomen.

Een derde en een vierde voorstel, van een andere hand

Blijkbaar was men nog niet overtuigd door het tweede voorstel, zoals blijkt uit enkele potloodkrabbels in de tweede ontwerp-tekening waarbij naar een andere plaats voor de trap wordt gezocht.³³ Men dacht zo te zien aan twee mogelijkheden: de achterzaal en de rechter beuk. In de grote achterzaal past een zeer royale vijfdelige bordestrap. Maar die zou zowel de zaal op de begane grond als de beide belangrijke kamers erboven opslokken. Een trap in de rechter (noordelijke) zijbeuk richtte minder schade aan, maar daarvoor zou de dwarsgang moeten wijken. Beide mogelijkheden werden in het tweede plan uit de losse hand met potlood ingetekend. Daaruit blijkt dat ze in een laat stadium bij het werkoverleg te Amerongen ter tafel zijn gekomen. Beide ideeën zijn naderhand in aparte plattegronden uitgewerkt, een variant met het trappenhuis op de plaats van de achterzaal en een variant met de trap in de rechter beuk (afb. 8).³⁴ Deze ontwerpen zijn op een andere wijze getekend dan de twee voorgaande. Het muurwerk is niet gekleurd maar van een arceering voorzien, de details van vensters en deuren verschillen van de eerdere plannen. Ook is de uitwerking minder gedetailleerd, zonder secreten en luchtkokers. De variant met de trap rechts

Afb. 8. Een derde voorstel, waarbij het trappenhuis ter rechter zijde zou worden ondergebracht (HUA, Archief Huis Amerongen)

laat zien dat er in dat geval aan de linkerzijde wel een reeks van drie aaneengesloten vertrekken mogelijk blijft, met een bedkamer in het midden. De hoofdingang geeft in deze voorstellen direct toegang tot een enorme hal, die vermoedelijk op de verdieping herhaald zou worden. In dit ontwerp vallen de dienstvertrekken op, zoals die ook voorkwamen in het tweede plan. Zij lijken op de dienstvertrekken in het Amsterdamse stadhuis, maar nu in een vorm die meer aansluit bij de plattegronden van de prenten uit Rubens' *Palazzi di Genova*. Daar lijken het langgestrekte kastvormige ruimten tussen twee vertrekken, die soms in twee etages waren ingedeeld, en aangeduid werden als "luogho de banchette".³⁵

Het lijkt onwaarschijnlijk dat beide laatste voorstellen voor Amerongen ook van Schut zijn, aangezien die gedetailleerder tekende. Bovendien ademt dit plan een andere geest dan de beide voorgaande ontwerpen. Niet dat kruip-en-sluip-door van een duister centraal trappenhuis, maar een overzichtelijke aaneenschakeling van enkele grote ruimten. De volgorde daarvan komt overeen met de hoofdruimten van het al eerder genoemde slot Finspång in Zweden dat enkele jaren tevoren door Dortsman was ontworpen. Het is echter niet bekend of Dortsman zelf op een of andere manier bij het ontwerpproces betrokken is geweest, of dat Schut en/of Van Rietvelt diens Zweedse kasteelontwerp kenden (in Amsterdam werkten zij immers geregeld samen met Dortsman, en later zou Rietvelt ook zelf naar Zweden gaan).³⁶ Hoe het ook zij, deze laatste varianten bleken geen gouden greep, zodat Van Reede besloot om het tweede plan van Schut met enkele aanpassingen uit te voeren.

De uitvoering van het werk

Zodra de ruwbouw van Amerongen vaste vorm had gekregen, vertrok Van Reede in 1676 weer naar Duitsland, ditmaal naar Bremen, waar hij door brieven van zijn vrouw en zijn secretaris op de hoogte werd gehouden van de voortgang. Er werden soms ook tekeningen ter goedkeuring aan hem opgestuurd, maar er zijn geen gevallen bekend waarin hij op veranderingen aandrong. Bij de uitvoering bleven Schut en Van Rietvelt beiden betrokken. In de brieven naar Berlijn wordt soms vermeld dat ook Van Rietvelt het ermee eens is, waarmee nog eens de leidende rol van Schut onderstreept wordt.

In het najaar van 1676 stond het grootste gedeelte van het muurwerk al en kon men beginnen met het stellen van de kap, die zoals gebruikelijk, in de afgelopen periode op de grond gereed gemaakt was. De breedte van de grote bovenzaal, met een verhoogd houten gewelf in de plaats van een zoldervloer, maakte het stellen van de kap tot een riskant karwei. Het geschiedde onder leiding van Schut, met zo'n dertig timmerlieden. Die was daardoor zo in beslag genomen dat hij niet toekwam aan de ontwerpen voor andere onderdelen van het gebouw.³⁷ Op 8 november 1676 kwam de vlag op het dak ten teken dat het hoogste punt was bereikt.³⁸ Ondertussen waren er nog twaalf metselaars in het huis aan het werk met het optrekken van de rookkanalen, een werk dat altijd pas gebeurde nadat de opgaande muren gereed waren. In het voorjaar van 1677 werden de schoorstenen op het huis gezet en de kademuren aan de buitenzijden van de gracht opgetrokken.

Aan de gevels van het grote huis werd de laatste hand gelegd. Slechts voor enkele onderdelen werd daarbij natuursteen gebruikt, waarvoor men in 1676 een grote partij zandsteen in Bremen had besteld. Met de levering daarvan kwam ook de steenhouwer Jan Prang mee, die door de financiële zaakwaarnemer van Van Reede in Amsterdam, Adriaan Temminck Jacobsz., voor dit werk was benaderd. Prang maakte onder leiding van Schut de dekplaten van de pijlers in de tuinmuur. Ook leverde Prang de dorpels onder de vensters van het grote huis. Bij de keldervensters en op de eerste verdieping ontbraken ze toen nog. Men besloot de bakstenen rollagen op de eerste verdieping als nog door natuurstenen dorpels te vervangen, bij de keldervensters zag men daarvan af.³⁹ Het plaatsen van deze onderdorpels zal gepaard zijn gegaan met het stellen van de bijna zeventig kruiskozijnen. Over het grote natuurstenen ingangsportaal wordt niets vermeld. De vorm daarvan moet zijn vastgesteld toen Van Reede nog in Amerongen was.

In oktober 1676 confereerden Schut, Van Rietvelt en de secretaris met de eigenaresse over de hardstenen vloer waarvan een 'pertinente memooirj' ter tafel lag, die vervolgens naar Berlijn werd gezonden.⁴⁰ Schut wees erop dat de vloertegels 'tegenwoordig ordinair vierkant worden geleijt' en niet meer 'ruytswijs', maar het kon nog allebei. Men koos voor de moderne rechthoekige vloerindeling, die door het hele huis is gevolgd. Tegelijkertijd moest er ook nog over een hoop andere zaken worden beslist. De traptreden van de brug konden het beste geheel bewerkt uit Bremen komen.⁴¹ De bakstenen van groot formaat voor de gevellijst die uit de ovens kwamen, waren bijzonder goed en konden zo worden verwerkt. Een bakstenen gevellijst,

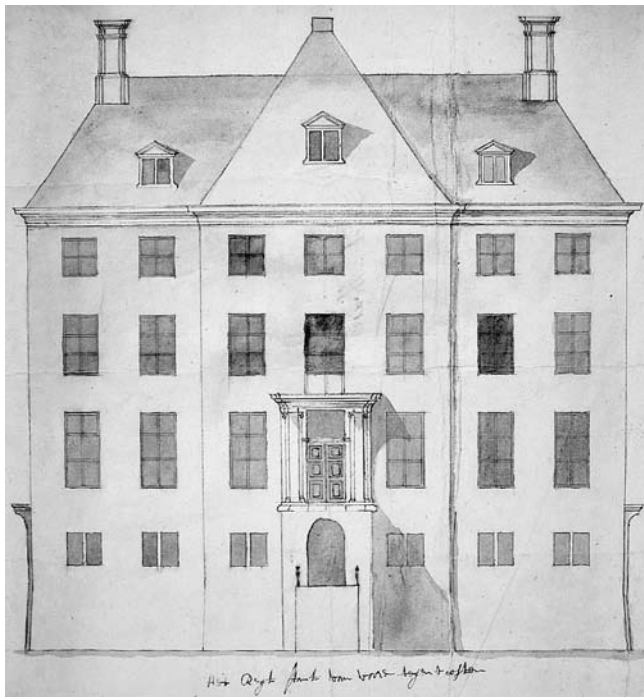
van deze in de provincie Utrecht gangbare vorm, was enkele decennia eerder ook bij het kasteel van Renswoude toegepast. Bij een dergelijke lijst waren natuurstenen hoekstukken nodig. De gevellijst van Amerongen is vermoedelijk direct na de bouw gepleisterd, zodat hij een eenheid vormde met het bovenste, geschilderde houten gootprofiel.

Op het einde van het werk kwamen er nog twee tekeningen van Schut ter sprake in de correspondentie met Van Reede, te weten die van de voorgevel en van de zuidelijke zijgevel (afb. 9). Die dienden onder meer om de hoogte van de schoorstenen te bepalen. Op 4 november 1676 schreef Margaretha Turnor dat het haar wenselijk leek de grote kap over het middendeel van vensters te voorzien ter verlichting van de zolders. Het voorstel betrof dus vensters aan de zijden van de zakgoten, die vanaf de tuin en het voorplein niet zichtbaar zouden zijn. Aan de voorgevel zouden immers geen dakvensters moeten komen.⁴² Een half jaar later schreef de secretaris van Amerongen aan de kasteelheer in Berlijn dat Schut en Van Rietvelt vonden dat er ook aan de voorzijde twee dakvensters zouden moeten komen, niet alleen voor het licht op de vliering, maar ook als 'een cieraet int gesicht van buiten aen het dack'.⁴³ Dit toont aan dat Van Reede ook waarde hechtte aan het oordeel van zijn beide bouwmeesters. Ten slotte kwamen er zelfs drie dakkapellen, zoals de tekening ook aangeeft.

Vensters en deuren

De gevels van het huis zijn door hun afmetingen indrukwekkend maar zijn ongedecoreerd. Slechts enkele onderdelen als de oorspronkelijke vensters en het ingangsportaal waren bijzonder en toonden verwantschap met Amsterdamse architectuur van dat moment. Het onderzoek bij de herstellingen in 1989-1992 heeft de resten van de oorspronkelijke kruiskozijnen aan het licht gebracht, die achter een jongere omtimmering nog aanwezig waren.⁴⁴ De hoge vensters van de begane grond en de verdieping bestonden oorspronkelijk uit zes vakken, waarvan de onderste schuiframen bevatten. De vier vakken daarboven waren gevuld met glas-in-lood, want de nagelgaten van de bindroeden waren in de kozijnstijlen nog te zien. Ook de opschuifbare venstergeelten onderin moeten met glas in lood bezet zijn geweest, hoewel dat bij bewegende ramen al gauw gaat uitzakken. Bovendien bevonden deze vensters zich op een kwetsbare positie: een hoog gebouw in een winderige omgeving naast een grote rivier. Zij waren van de buitenkant moeilijk bereikbaar, wat het onderhoud lastig maakte. In de loop van de achttiende eeuw, in een tijd dat er vrijwel niets aan het huis veranderde, werden de vensters vernieuwd. De kruizen werden uitgezaagd en binnen de zijstijlen en de boven- en onderdorpels van het oude kruisvenster werden nieuwe kozijnen met grotere schuiframen geplaatst.

Het bijzondere type venster dat op Amerongen was toegepast, toont een samenhang met de ontwikkelingen in Amsterdam. Zesdelige kruiskozijnen kwamen daar in de tweede helft van de zeventiende eeuw voor bij de deftigste huizen in het tweede deel van de grachtengordel, ten oosten van de Leidsegracht. Deze werden gekenmerkt door het weglaten van de luiken in de onderste compartimenten. Het ontbreken van benedenluiken blijkt

Afb. 9. Ontwerptekening van de voorgevel, met drie dakkapellen (HUA, Archief Huis Amerongen)

Afb. 10. Natuurstenen omlijsting van de hoofdingang van kasteel Amerongen (foto auteurs)

vooral uit de publicatie van Vingboons uit 1674 en het zogenaamde *Grachtenboekje* van Cornelis Danckerts.⁴⁵ Soms geschiedde de bescherming van vensters tegen inbraak door smeedijzeren hekken, zoals ook te Amerongen naast en boven de voordeur is gebeurd. Eigenaardig in Amerongen zijn de drie balkondeuren die nog goeddeels in hun oorspronkelijke vorm zijn bewaard, twee aan de einden van de dwarsgang en één boven de hoofdingang. In Den Haag zijn enkele oudere voorbeelden van dergelijke dubbele balkondeuren, bijvoorbeeld die in de achtergevel van het Mauritshuis (1644). De buitenplaats Clingendaal (1680) had oorspronkelijk een tuingevel met een reeks openslaande deuren.

Heel duidelijk Amsterdams is ook de natuurstenen omlijsting van de hoofdingang, met Ionische pilasters. Deze gaan groten-deels schuil achter twee forse, maar tamelijk abstracte consoles die het balkon ondersteunen (afb. 10). Deze vormgeving komt nauw overeen met de ingangspartijen van enkele toen zeer moderne Amsterdamse grachtenhuizen die aan Adriaan Dortsman worden toegeschreven, te weten Keizersgracht 672-674 van Van Raey uit 1669-1671 en Herengracht 436 uit 1672 voor Diederick de Vlaming van Oudtshoorn (afb. 11).⁴⁶ Schut heeft in ieder geval heel goed naar deze voorbeelden gekeken – als Dortsman al niet over zijn schouder heeft meegekeken – toen hij zijn ontwerpen voor Amerongen maakte.

Afb. 11. Amsterdam, de voordeur van Herengracht 436 uit 1672 (foto auteurs)

De Berlijnse bouwmeester Matthijs Smids kwam in april 1677 weer langs. Hij bekeek het nieuwe huis van top tot teen en vond volgens Margaretha Turnor ‘alles wel en masyf en net gemaect’ en wist niets anders te zeggen dan ‘dat, volgns syn opynie de deuren wel wat wyder hadde behooren te syn [...]’.⁴⁷ Die binnendeuren zijn overigens 3 voet en 3 duim breed (dat is ruim een meter). Waarschijnlijk had Smids in een dergelijk huis dubbele deuren verwacht en vond hij de oplossing met één brede deur ouderwets. Een van de eerste voorbeelden in de Noordelijke Nederlanden van een huis met zulke dubbele kamerdeuren was Clingendaal in Den Haag uit 1680.⁴⁸ De buitenplaats Soestdijk van Willem III, die tegelijk met Amerongen werd verbouwd had echter evenmin dubbele kamerdeuren.

De afwerking van het interieur

Zoals al vermeld was de kap in 1676 gesteld, en verrezen in 1677 de schoorstenen op het dak. Ondertussen werkte men eveneens aan het interieur. Op 16 juni 1677 is er al sprake van de grote zaal op de hoofdverdieping, en van de ‘alkoobi kamer’ (de kamer rechts voor, met een alkoof waar het pronkbed opgesteld kon worden; in de negentiende eeuw verbouwd tot eetzaal), het ‘eetsalet’ (links voor, nu de bibliotheek) en de ‘toornkamer’ (linksachter, nu de gobelinkamer).

Afb. 12. De grote zaal op de begane grond van Amerongen (coll. kasteel Amerongen)

De afwerking van het interieur lag geheel in de handen van Schut die daarvoor niet alleen als houtkoper maar ook als ontwerper van kerkmeubilair bij uitstek geschikt was. Hij lijkt alle onderdelen van het interieur apart ontworpen te hebben. Een decennium later zou Daniel Marot in Zeist en op Het Loo de eenheid van wanden, vloeren en plafonds in Nederland introduceren; bij Schuts interieur van Amerongen is daarvan nog geen sprake. De inwendige afwerking van het huis toont een duidelijke Amsterdamse invloed. Dat begint al met de gewelven van de keuken en de dwarsgang op de hoofdverdieping. Deze zijn een vereenvoudigde navolging van de overwelvingen van de galerijen van het Amsterdamse stadhuis, een type dat vooral door Dortsman in het Amsterdamse woonhuis was toegepast.⁴⁹ Het grandioze interieur van de Amsterdamse Burgerzaal liet in Amerongen een flauwe echo na in het gewelf en de zijwanden van de grote bovenzaal.

De belangrijkste interieurs liggen op de hoofdverdieping. Het sobere voorhuis dat men betreedt door de monumentale voordeur, sluit met drie bogen aan op het trappenhuis en de gang naar achteren, zoals dat oorspronkelijk ook in het Haagse Mauritshuis het geval was.⁵⁰ Opvallend zijn de verdiepte velden boven deze doorgangen waarin schilderijen zijn geplaatst. Het hoogtepunt van het interieur is de grote achterzaal op de begane grond, die zeldzaam gaaf bewaard is gebleven (afb. 12). Die toont een samenstel van bijzondere onderdelen die alle apart zijn ontworpen en waaraan veel aandacht is besteed. Voor de vloer van de bijna 13 meter lange zaal werden in 1680 22 stuks Pruisische delen uit Königsberg aangevoerd (het tegenwoordige Kaliningrad).⁵¹ Tijdens een reis naar Saksen in 1682 bestelde Van Reede daar marmer voor beide schoorstenen in de grote zaal en ook steen voor de balustraden in de drie openingen tussen het trapgat en de dwarsgang. Deze bestelling kwam in november 1684 in

twaaft kisten in Amsterdam aan en moest daar vanwege de lage waterstand lang wachten op verder vervoer naar Amerongen.⁵² De vertraging zal slechts betrekking hebben gehad op de steen voor de balustraden, want de beide schoorsteenmantels zullen wel in 1685 in Amsterdam gehakt zijn, geheel in de trant van het Amsterdamse raadhuis.

Ook bleven te Amerongen nog delen van de betimmering uit de bouwtijd van het kasteel bewaard op de zolder van het stalgebouw. Gezien de afmetingen daarvan zou men kunnen denken aan een vertrek op de verdieping. Hiertoe behoort onder meer een ver naar voren stekende schouwkap, die ondersteund werd door twee naar buiten buigende consoles; deze werden op hun beurt weer geflankeerd door de uiteinden van Ionische pilasters, op dezelfde wijze als de grote stenen consoles bij de voordeur. Deze overeenkomst in detail tussen stenen en houten delen wijst ook weer op de prominente rol van Schut in de vormgeving van het kasteel.

Voor het plafond van de grote zaal heeft men echter niet een van Schuts voorbeelden uit Amsterdam gevolgd, maar keek men naar de laatste nieuwigheden bij andere adellijke landhuizen. Zo was kort tevoren, in 1675 en volgende jaren, kasteel De Slangenburg bij Doetinchem gemoderniseerd voor Frederik Johan van Baer, een hoge militair in het Staatse leger.⁵³ Hier waren moderne stucplafonds aangebracht met een weelderige acanthusdecoratie in de trant van de ornamenten van Jean Lepautre. In de grote zaal aldaar was het stucwerk gecombineerd met geschilderde plafondstukken, zoals nadien ook in Amerongen zou geschieden. Het plafond van de grote zaal van Amerongen werd een buitengewoon opvallend voorbeeld van deze nieuwe trant. Binnen een omranding van stucwerk in hoog reliëf bevindt zich een, door een zware lijst afgescheiden, ovale middendeel. De makers van dit monumentale stucwerk moeten in een geheel andere hoek gezocht worden dan die van Schut. Ook hier is er echter tussen het plafond en de wandverdeling geen enkele samenspraak. De grote zaal werd tenslotte een merkwaardig vertrek met twee ouderwetse schouwen en een indrukwekkend plafond, en dat alles verlicht door vier hoge glas-in-loodramen op het westen die moeilijk waren schoon te houden. Met het plaatsen van de schoorsteenmantels in 1685 was de zaal min of meer compleet. Het schilderij van Aurora in het ovale middendeel van het plafond (geschilderd op doek) is pas in 1726 vervaardigd door M.L.A. Clifford.⁵⁴

De plafondschildering in de entreehal met het alliantiewapen van Godard Adriaan van Reede en Margaretha Turnor werd in 1685 uitgevoerd door Willem van Nijmegen.⁵⁵ De afwerking van de grote hal op de bovenverdieping werd uitgesteld en heeft uiteindelijk twee eeuwen op zich laten wachten. Deze grote ruimte, die net zoals in het Mauritshuis direct vanuit de staatsietrap bereikbaar is, was van begin af aan voorzien van een houten gewelf met een kooflijst. De zijwanden van deze bovenhal zijn door een horizontale band in twee lagen verdeeld, met gekoppelde Ionische pilasters in de onderste zone en een attiekzone met lisenen daarboven, oorspronkelijk waarschijnlijk allemaal uitgevoerd als witgepleisterd metselwerk (afb. 13).⁵⁶ De korte zijde is in drie gelijke traveeën verdeeld, de lange wand is ook in drie vakken verdeeld, maar het middelste daarvan is veel breder dan

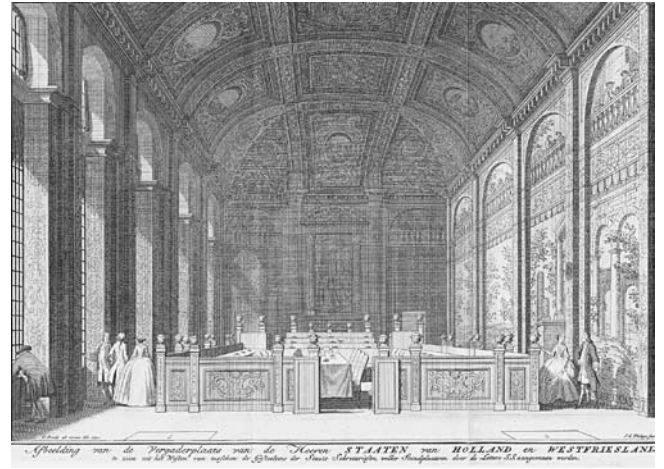

Afb. 13. Potloodschets van Victor de Stuers van de bovenzaal van Amerongen in 1886, vóór de nieuwe interieurafwerking van P.J.H. Cuypers (uit: Van Leeuwen 1995; origineel Archief de Stuers)

de beide terzijden. Van het begin af aan was het de bedoeling het gewelf te laten beschilderen. In 1677 wees Margaretha Turnor haar echtgenoot op het beschilderde plafond in de grote zaal van Soestdijk, dat naar verluidt slechts honderd gulden had gekost, maar dan moest het gewelf wel met wagenschot worden beschoten.⁵⁷ Er is een notitie bewaard die waarschijnlijk kort nadien is opgesteld door de schilder Gerard Hoet (1648-1733), onder andere bekend van het geschilderde decoratieprogramma op plafonds, bovendeur- en schoorsteenstukken in De Slangenburg. Uit deze notitie blijkt dat het toen nog de bedoeling was de lange wanden van de bovenzaal in vijf traveeën te verdelen en de korte zijden in drie.⁵⁸ De schildering van het plafond zou deze indeling volgen door een illusoir cassettenplafond van 3 x 5 vakken. Hoet leverde vier schetsen voor de invulling van deze cassetten, met onder meer de vier werelddelen en een omgaande reeks bogen met een balustrade waardoor de verschillende volkeren van de aarde de zaal in keken, enigszins vergelijkbaar met de gewelfschildering van de zaal van de Staten van Holland (tegenwoordig de zaal van de Eerste Kamer, afb. 14). Maar van dit hele decoratieprogramma kwam verder niets meer terecht. Het gewelf van deze monumentale ruimte bleef meer dan twee eeuwen ongedecoreerd, tot de ingrepen van P.J.H. Cuypers in 1903, waarbij ook de pilasters met bonte marmers en de lisenen daarboven met marmerschilderingen werden verrijkt.⁵⁹

De voorburcht

De ontwerpgeschiedenis van de herbouw van de voorburcht illustreert in een notendop dat een dergelijk ontwerp door samenspraak van een aantal personen tot stand kwam, en niet uit de koker van één architect stamt (afb. 15). De eerste ontwerpen voor dit onderdeel kwamen in december 1676 op tafel. Margaretha Turnor had blijkbaar Schut hiertoe opdracht gegeven. De zoon van Van Reede, Godard van Reede-Ginkel, heer van Middachten en een hoge militair in het Staatse leger, had de plannen van Schut voor de voorburcht gezien. Hij oordeelde dat het beter zou

Afb. 14. De zaal van de Staten van Holland op het Binnenhof in Den Haag, gebouwd naar ontwerp van Pieter Post, 1652-1657 (gravure van J.C. Philips naar C. Pronk 1741)

zijn als het plein vierkant en in de haak aangelegd zou worden, wat Schut ook een goed idee vond, zo berichtte Margaretha Turnor aan haar echtgenoot.⁶⁰ De uitvoering liet echter nog even op zich wachten. In oktober 1677 schreef Van Reede, die toen weer in Nederland was, aan Johan Maurits over de vorderingen op Amerongen. In zijn afwezigheid had de Prins van Oranje, Willem III, de bouw bezocht en die scheen de inbreng van Margaretha Turnor zeer te hebben geprezen. Op een ironisch bedoelde, mannen-onder-elkaar-toon verzuchtte Van Reede nu dat die lof haar wel zou aanzetten tot kostbare bouwplannen voor de ‘stallen en servitiën [dienstgebouwen] op de bassecourt’ en hij hoopte dat Johan Maurits dat ontwerp zou willen bijstellen:

‘De Vrouw van Amerongen, die de Swackheijt van hare Sexe is onderworpen, ende welke Sexe selden ijets goets of considerabels in de Werelt verricht, heeft bij mijn absentie in Duijtslant ondernomen, een huijs tot Amerongen te bouwen, daarvan ick haar geen approbatie [goedkeuring] can geven voor ende aleer het selve bij U.Vorst. Gen. is opgenomen [...] daarom ick van harten wenste, dat wij het geluck mochten hebben, U. Vorst. Gen. aldaar eens te sien, op dat hij daar een Holla [halt!] in wilde stellen, ende reformeren int gebouw ende ordonneren tgeene noch aan de bassecour resteert, dat van groot gemack ende geringe kosten mochte wesen [...]’.⁶¹

Het jaar daarop, in augustus 1678, nodigde Van Reede Johan Maurits nogmaals uit om Amerongen te komen bezoeken omdat het huis toen echt bijna klaar was. Verder vroeg hij zijn oude vriend de tekeningen voor de voorburcht te beoordelen. Van Reede twijfelde tussen twee mogelijkheden voor de overkapping van het stalgebouw, dat plaats moest bieden aan 36 paarden: een ziende (houten) kap of gewelven zoals hij laatstelijk in Berlijn had gezien. Aan weerszijden van de stallen moest een kasteleinshuis komen.⁶² De vleugel op de voorburcht werd uiteindelijk in 1679-'82 gebouwd, met een ziende kap boven de stal met paardenboxen, geflankeerd door vierkante paviljoens, die op Constantijn Huygens' Hofwijck in Voorburg lijken terug te gaan.

Besluit

De ontwerp- en bouwgeschiedenis van kasteel Amerongen laten zien dat een dergelijk monumentaal gebouw het resultaat was van een intensieve samenwerking tussen de vaklieden en de opdrachtgevers, die beiden ook hun eigen achterban raadpleegden: Schut en Van Rietvelt lijken zo nu en dan in Amsterdam ruggespraak te hebben gehouden met Adriaan Dortsman, terwijl Van Reede en zijn vrouw adviezen kregen van hun zoon en van Johan Maurits van Nassau-Siegen, die op zijn beurt mogelijk weer met zijn architect Maurits Post overlegde. In de voorbereidende fase circuleerden er verschillende ontwerpvarianten, waarin uiteenlopende ideeën voor de ruimtelijke compositie werden gedemonstreerd. Toen men eenmaal met de bouw begonnen was, werd er voortdurend overlegd over eigenlijk alle onderdelen, waarbij wederom verschillende varianten over en weer werden getoond, waarover dan iedereen weer zijn of haar mening kon geven.

Godart Adriaan van Reede en Margaretha Turnor zullen in 1685

zeer tevreden zijn geweest met het eindresultaat. Ondanks alle lof die ook Willem III hen toezwaaide, was het kasteel bij voltooiing eigenlijk een tamelijk ouderwetse kolos, vergeleken met de nieuwe buitenhuizen die rond die tijd door de prins en zijn adellijke gevolg werden opgetrokken, zoals Slot Zeist en het middendeel van Het Loo. De jongere generatie van de hofelite hechtte meer waarde aan elegantie in de samenhang en afwerking van het interieur en op monumentaliteit van het exterieur.⁶³ De zoon van de bouwheer, Godard van Reede-Ginkel, vond het nieuwe Amerongen in 1676 wel “seer magnifyck en fraay”, maar de voorgevel vond hij toch eigenlijk te eenvoudig. Hier had hij liever een fronton en meer natuursteenwerk gezien: “het is jammer dat te Amerongen aen het Huijs geen meer hardsteen en is, en geloove ick als U.E. hier sal sijn dat [hij] sal resolveren een fraij frontis spies van de selve daer voor te doen maecken”.⁶⁴ Bijna twintig jaar later zou hij bij de verbouwing van zijn eigen slot te Middachten laten zien wat hij hiermee bedoelde.⁶⁵

Afb. 15. De stallen en dienstgebouwen op de voorburch van Amerongen (foto Van Hoogevest Architecten)

Noten

- * Met dank aan: Stichting Kasteel Amerongen voor het gebruik van het bronnenmateriaal uit het Archief Huis Amerongen, alsmede BBA (Bureau voor Bouwhistorie en Architectuurgeschiedenis), in het bijzonder Ben Olde Meierink, en Van Hoogevest Architecten, in het bijzonder Carien de Boer-Van Hoogevest, voor het beschikbaar stellen van fotomateriaal.
- ¹ A.W.J. Mulder, *Het kasteel Amerongen en zijn bewoners*, Maastricht 1949. H.M.J. Tromp, B. Zijlstra, *Kasteel Amerongen (Nederlandse Kastelen Stichting, Nieuwe Reeks 14)*, Zutphen 1985. B. Zijlstra, K. Ottenheim, D. Pezarro, H. Tromp, 'Sulcken hecht werck het is', *Kasteel Amerongen Bulletin* (april 1988), 4-14. D. Pezarro, *Mijn heer en liefste hartje. De brieven van Margaretha Turnor* (1613-1700), Amerongen 1992. M. Knuijt, 'Amerongen', in: B. Olde Meierink e.a., *Kastelen en ridderhofsteden in Utrecht*, Utrecht 1995, 114-119. F. Gaasbeek, 'Boscultuur. De esthetische aspecten van bosbouw op de landgoederen Zuilenstein en Amerongen', *Jaarboek Oud Utrecht* (2000), 52-102.
 - ² Het betreft de briefwisseling tussen Margaretha Turnor en haar echtgenote Godart Adriaan van Reede en de brieven van hun secretaris Doorlagh aan Van Reede in Het Utrechts Archief (HUA), Archief Huis Amerongen, de briefwisseling tussen Van Reede en Johan Maurits van Nassau-Siegen in het Koninklijk Huisarchief (KHA), een serie ontwerptekeningen voor het huis (HUA, Archief Huis Amerongen) en enkele eigentijdse verslagen over de toestand na de brand en voor de aanpak van de wederopbouw (HUA, Archief Huis Amerongen).
 - ³ T. Hoekstra (red.), *Middachten. Huis en heerlijkheid*, Utrecht 2002.
 - ⁴ F. de Gou, 'De huizen van de Van Reede's van Amerongen in 's-Gravenhage', *Die Haghe* (1983), p.45; dit huis was in het tweede kwart van de zeventiende eeuw ingrijpend verbouwd door Arent van 's-Gravesande. G.H.P. Steenmeijer, *Tot cieraet ende aensien deser stede*. Arent van 's-Gravesande, architect en ingenieur (ca. 1610-1662), Leiden 2005, 46-47.
 - ⁵ Mulder 1949, 52-53.
 - ⁶ G. van Tussenbroek, 'Michiel Matthijsz Smids (Rotterdam 1626 - Berlijn 1692). Keurvorstelijk bouwmeester in Brandenburg', *Bulletin KNOB* 103 (2004), 23-47.
 - ⁷ Brief van Margaretha Turnor aan haar echtgenoot d.d. 15 mei 1673 (HUA, Huis Amerongen, inv.2.1.1.07.1, nr. 2723). De kasteelvrouw verzocht hem bovendien om in Breda navraag te doen naar een zending Parmezaanse kaas uit Berlijn die ze nog niet had ontvangen.
 - ⁸ HUA, Huis Amerongen, inv. 2.1.1.3.4.1. nr.1458. De vorst van Anhalt kon niet achterblijven na deze genereuze geste uit Berlijn, en zegde toe 100 eiken en 4000 glasschijven te schenken (ibidem). Drie jaar later bleken de bomen uit Anhalt echter nog steeds niet gekapt (HUA, Huis Amerongen, inv. 2.2.1.07.1. nr.2724, bericht van bouwmeester Smids d.d. 28 april 1677).
 - ⁹ I.H. van Eeghen, 'Hendrick Geurtsz. Schut (1622-1695), houtkoper, kistenmaker, timmerman, architect', *Jaarboek Amstelodamum* 63 (1971), 87-103. R. Meischke, H.J. Zantkuijl, P. Rosenberg, *Huizen in Nederland*. Amsterdam, Zwolle 1995, 65, 68, 104.
 - ¹⁰ Van Rietvelt verhuisde later naar Utrecht, mogelijk in verband met de werkzaamheden in Amerongen. In 1679 maakte hij een reis naar Zweden, waar hij blijkbaar ook bij een verder onbekend bouwproject betrokken was. B. Noldus, *Trade in Good Taste. Relations in Architecture and Culture between the Dutch Republic and the Baltic World (Architectura Moderna 2)*, Turnhout 2004, 35, 177.
 - ¹¹ Van dit verslag is een kopie uit 1904 bewaard (HUA, Huis Amerongen, inv. 2.1.1.3.4.1. nr. 1458). De verblijfplaats van het origineel is onbekend. Ook gepubliceerd bij Mulder 1949, 60, 171.
 - ¹² E. Ruempol, 'Het huis te Amerongen', *Buiten* (1908), 40.
 - ¹³ Van dit verslag is een kopie uit 1904 bewaard (HUA, Huis Amerongen, inv. 2.1.1.3.4.1. nr. 1458). De verblijfplaats van het origineel is onbekend. Ook gepubliceerd bij Mulder 1949, 60, 171.
 - ¹⁴ 'Met Mr. Cornelis van Rietvelt opgenomen de muren van 't verbrande Huijs tot Amerongen dewelcke sullen afgebroocken, de steen afgebickt, en schoongemaect, en vervolgens aen tassen geset werden om weder te verwercken, de puijn uijtgekrooijen ter plaetse daer men het sal wijsen' (notitie van Schut d.d. 29 september 1674). (HUA, Huis Amerongen, inv. 2.1.1.3.4.1. nr. 1458).
 - ¹⁵ J.J. Terwen, 'The Buildings of Johan Maurits', in: E. van den Boogaart et al. (eds.), *Johan Maurits van Nassau-Siegen 1604-1679. A humanist Prince in Europe and Brazil*, Den Haag 1979, 54-141. J.J. Terwen, K.A. Ottenheim, Pieter Post (1608-1669). Architect, Zutphen 1993, 28-29, 76-87.
 - ¹⁶ G.A.C. Blok, 'De architect Maurits Pietersz. Post en de tuin van het Mauritshuis', *Jaarboek Die Haghe* (1940), 60-117. Zijlstra, Ottenheim, Pezarro, Tromp 1988, 4-14.
 - ¹⁷ Koninklijk Huisarchief (KHA), Briefwisseling Godart van Reede – Johan Maurits van Nassau-Siegen. Brief van Van Reede d.d. 3 februari 1676.
 - ¹⁸ KHA, Briefwisseling Godart van Reede – Johan Maurits van Nassau-Siegen. Brief Johan Maurits aan van Reede d.d. 9 augustus 1677.
 - ¹⁹ KHA, Briefwisseling Godart van Reede – Johan Maurits van Nassau-Siegen. Brief van Van Reede d.d. 19 oktober 1677.
 - ²⁰ KHA, Briefwisseling Godart van Reede – Johan Maurits van Nassau-Siegen. Brief van Van Reede d.d. 30 augustus 1678.
 - ²¹ KHA, Briefwisseling Godart van Reede – Johan Maurits van Nassau-Siegen. Brief van Johan Maurits aan Van Reede d.d. 3 september 1678.
 - ²² 'Memorie of besteck hoedanigh men het groot huijs soude kunnen timmeren, te weten met vier torens, ider toorn in form als den aftersten ouden tooren', d.d. 30 september 1674 (HUA, Huis Amerongen, inv. 2.1.1.3.4.1. nr. 1458). De hypothese van Mulder, dat het hier om een notitie van Van Reede zelf gaat, is niet houdbaar, zoals ook Van Eeghen al opmerkte (Mulder 1949, 58-59. Van Eeghen 1971). Deze memorie is, evenals het voorbereidende stuk van een dag tevoren (zie noot 14) een professionele berekening van de benodigde hoeveelheden bakstenen, zoals aannemers die bij aanbestedingen moesten kunnen maken. Hierbij is heel precies rekening gehouden is met de verschillende muurdikten per verdieping, met de openingen voor deuren en vensters en de dikte van de gewelven. Dit soort rekenwerk hoort niet tot de bezigheden van adellijke architectuuramateurs.
 - ²³ HUA, Huis Amerongen, inv. 2.1.1.3.4.1, nr. 1465.
 - ²⁴ 'Memorie of besteck hoedanich men het groot huijs soude kunnen timmeren', d.d. 30 september 1674 (zie noot 22). Schut gebruikt hier steeds de Rijnlandse voet (à 31,4 cm).
 - ²⁵ Ibidem. Volgens de memorie moest de keldervloer 5 voet hoger komen te liggen dan de normale waterstand oftewel 10 voet boven het fundament.

- 26 H.W.M. van der Wyck, *De kasteeltekeningen van Roelant Roghman* I, Alphen a/d Rijn 1989, 36 (nr.16).
- 27 A. Palladio, *I Quattro Libri dell'Architettura*, Venetië 1570, Boek 2, 57.
- 28 Ook in het leerboek van Palladio komen overigens enkele voorbeelden voor van villa's met vierkante hoektorens, zoals diens Villa Pisani in Lonigo en Villa Thieni in Cigogna. Palladio 1570, Boek 2, 47, 62.
- 29 Voor de ridderhofsteden in de zeventiende eeuw, zie R. van Drie, 'Het begrip ridderhofstad in de 16de en 17de eeuw', in: B. Olde Meierink e.a. (red.), *Kastelen en ridderhofsteden in Utrecht*, Utrecht 1995, 41-50. R.E. de Bruin, 'Leven als een edelman. Kasteelbezit van Utrechtse burgers en patriciërs', *Jaarboek Oud Utrecht* 2009, 67-108.
- 30 B. Olde Meierink, 'Architectuur van kastelen en ridderhofsteden na de middeleeuwen', in: B. Olde Meierink e.a. 1995, 30-40. B. Olde Meierink, 'Der grosse Turm: ein Adelssymbol?' in: G. von Büren e.a., *Burgen und Schlösser in den Niederlanden und in Nordwestdeutschland*, München 2004, 177-186. K.A. Ottenheim, 'Turm oder Portico? Die neue Schlösser des Utrechter Adels im 17. Jahrhundert', in: S. Hoppe, M. Müller, N. Nussbaum (eds.), *Stil als Bedeutung in der nordalpinen Renaissance. Wiederentdeckung einer methodischen Nachbarschaft*, Regensburg 2008, 376-399.
- 31 HUA, Huis Amerongen, inv. 2.1.1.3.4.1. nrs. 1459, 1560, 1461, 1462, 1471, 1472.
- 32 B. Noldus, 'De introductie van het Hollands classicisme in Zweden, aan de hand van twee woonhuizen van de familie De Geer', *Bulletin KNOB* 98 (1999), 152-164 (hier speciaal 161). B. Noldus, *Trade in Good Taste. Relations in Architecture and Culture between the Dutch Republic and the Baltic World in the Seventeenth Century*, Turnhout 2004, 163-169.
- 33 Ingetekend in de plattegrond van de hoofdverdieping, HUA, Huis Amerongen, inv. 2.1.1.3.4.1, nr. 1460.
- 34 HUA, Huis Amerongen, inv. 2.1.1.3.4.1, nr. 1464, met de trap in het westen, in de plaats van de zaal. De andere tekening, met een brede bordestrap in de noordzijde, is alleen van foto's bekend, huidige verblijfplaats onbekend.
- 35 Letterlijk: de plaats voor de bankjes. Waarschijnlijk gaat het hier om opslagruimte. P.P. Rubens, *Palazzi di Genova*, Antwerpen 1622, fig.10.
- 36 Zowel Dortsman als Schut ondertekende in 1676 bijvoorbeeld de verklaring van enkele Amsterdamse bouwmeesters waarin werd gesteld dat ook betaald diende te worden voor tekenwerk van afgelaste bouwprojecten. Verder ondertekenden ook Philips en Justus Vingboons dit document, evenals Jochem Schuym, Cornelis van Duyn, Jilis van der Vin en Jan Willems Krabbedam (K.A. Ottenheim, *Philips Vingboons (1607-1678), architect*, Zutphen 1989, 150-151). Voor Rietvelts reis naar Zweden in 1679: zie noot 10.
- 37 Brief van secretaris Doorslagh aan Van Reede d.d. 14/24 oktober 1676. HUA, Huis Amerongen, inv. 2.1.1.3.4.1, nr.1458.
- 38 Brief van Margaretha Turnor aan Van Reede d.d. 16 november 1676 (HUA, Huis Amerongen, inv. 2.2.1.07.1, nr. 2724).
- 39 Brief van secretaris Doorslagh aan Van Reede d.d. 5 mei 1677 (HUA, Huis Amerongen, inv. 2.1.1.3.4.1. nr. 1458)
- 40 Brief van Margaretha Turnor aan Van Reede d.d. 3 oktober 1676 (HUA, Huis Amerongen, inv. 2.2.1.07.1, nr. 2724).
- 41 Brief van secretaris Doorslagh aan Van Reede d.d. november 1676 (HUA, Huis Amerongen). Mulder 1949, 69.
- 42 Brief van Margaretha Turnor aan Van Reede d.d. 4 november 1676 (HUA, Huis Amerongen, inv. 2.2.1.07.1, nr. 2724).
- 43 Brief van secretaris Doorslagh aan Van Reede d.d. 30 mei 1677 (HUA, Huis Amerongen). Mulder 1949, 73.
- 44 G. Berends, *Bouwhistorische rapporten bij de restauratie van kasteel Amerongen, 1989-1992* (collectie RCE, Amersfoort). G. Berends, 'De oorspronkelijke kruiskozijnen van kasteel Amerongen', *RDMZ Restauratie Vademecum* 1991/ 22, RVblad 02-1 t/m 6. G. Berends, 'De oudste schuifraamkozijnen', *RDMZ Restauratie Vademecum* 1993/ 31, RVblad 03-1 t/m 10. Voor de ontwikkeling van het schuifvenster zie H.J. Louw, 'The origin of the sash-window', *Architectural History* 26 (1983), 49-72.
- 45 Ph. Vingboons, *Tweede deel van de Afbeeldsels der voornaemste gebouwen*, Amsterdam 1674. I.H. van Eeghen, *Een Amsterdams Grachtenboekje uit de zeventiende eeuw. Het plaatwerk van Cornelis Danckerts*, Amsterdam 1963.
- 46 Keizersgracht 672 is nu beter bekend als 'Museum Van Loon'. M.N. van Loon, I.H. van Eeghen, R. Meischke, *Het huis met de paarse ruiten en de familie van Loon in Amsterdam*, Alphen a/d Rijn 1984.
- 47 Brief van Margaretha Turnor aan Van Reede, d.d. 28 april 1677 (HUA, Huis Amerongen, inv. 2.2.1.07.1, nr. 2724).
- 48 R. Meischke, H.J. Zantkuijl, P. Rosenberg, *Huizen in Nederland. Zeeland en Zuid-Holland*, Zwolle 1997, 99.
- 49 P. Vlaardingerbroek, 'Gewelfde stucgangen. De vroegste voorbeelden van stucplafonds in Amsterdam', in: E. Koldewij (red.), *Stuc. Kunst en techniek*, Zwolle/Amersfoort 2010, 260-269.
- 50 Na de grote brand in het Mauritshuis in 1704 is de scheidingswand tussen de voorhal en het trappenhuis niet herbouwd, zodat deze sindsdien één ruimte vormen.
- 51 A. Viersen, 'De vloerconstructie van de Grote Zaal van Kasteel Amerongen', in: E. Koldewij (red.), *Over de vloer. Met voeten getreden erfgoed*, Zwolle/Amersfoort 2008, 116-125.
- 52 Mulder 1949, 84-85.
- 53 H.W. Hoppenbrouwers, G.B. Janssen, T. Woerdman, *De Slangenburgh. Kasteel, park en bewoners*, Doetinchem 1989.
- 54 Zoals blijkt uit de datering en signatuur, die in 2008 bij de restauratie van het schilderij aan het licht kwamen. Bericht van A. Schlotter en L. Gerretsen op de website van Huis Amerongen d.d. 19 december 2008 (www.kasteelamerongen.nl/restauratie/restauratieblog/plafondstuk/godin_aurora).
- 55 Voor de kunstenaarsfamilie Van Nijmegen zie I. Breedveldt Boer, *Plafonds in Nederland 1300-1800*, Zeist 1991, 71-79.
- 56 De oude situatie is nog te zien op een potloodschets van Victor de Stuers uit 1886. A.J.C. van Leeuwen, *De maakbaarheid van het verleden. P.J.H. Cuypers als restauratie-architect*, Zeist/ Zwolle 1995, 196.
- 57 Brief van Margaretha Turnor aan Van Reede d.d. 2 juni 1677 (HUA, Huis Amerongen, inv. 2.2.1.07.1, nr. 2724). Er is in het verleden wel gezegd dat Margaretha hier doelde op een *stucplafond* in Soestdijk als voorbeeld voor de zaal op de bel-etage van Amerongen. Maar zij vergelijkt nadrukkelijk het *schilderen* van "het booven groot salet" van Amerongen met het "groot salet op Soesdijck". Die zaal op Soestdijk was oorspronkelijk voorzien van een hoog, houten gewelf met kooflijst, vergelijkbaar met die van de Statenzaal van Holland

(de huidige zaal van de Eerste Kamer). H.M.J. Tromp, *'Het huys te Soestdijk'*. *Het koninklijk paleis Soestdijk historisch gezien*, Zutphen/ Amsterdam 1987, 114-117.

⁵⁸ HUA, Huis Amerongen, inv. 2.1.1.3.4.1, nr.1458. De vier schetsen waarnaar Hoet in deze notitie verwijst, zijn niet bewaard.

⁵⁹ Van Leeuwen 1995, 195-200.

⁶⁰ Brief van Margaretha Turnor aan Van Reede d.d. 16 december 1676 (HUA, Huis Amerongen, inv. 2.2.1.07.1, nr. 2724).

⁶¹ KHA, Briefwisseling Godart van Reede – Johan Maurits van Nassau-Siegen. Brief van Van Reede d.d. 19 oktober 1677.

⁶² KHA, Briefwisseling Godart van Reede – Johan Maurits van Nassau-Siegen. Brief van Van Reede d.d. 30 augustus 1678.

⁶³ C.W. Fock, '1650-1700', in: C.W. Fock (red.), *Het Nederlandse interieur in beeld 1600-1900*, Zwolle 2001, 81-111.

⁶⁴ Brief van Van Reede-Ginkel aan zijn vader d.d. 19 december 1676 (HUA, Huis Amerongen, inv. 2.2.1.07.1, nr. 2732).

⁶⁵ De verbouwing van Middachten is in vele opzichten te zien als een verbeterde versie van Amerongen. Ook hier werd de oude binnenplaats volgebouwd met een centraal trappenhuis en kwam er een grote zaal aan de achtergevel en twee flankerende appartementen langs de zijgevels. Het probleem van de verlichting van het binnenste van het huis, waarvoor in Amerongen de dwarsgang was aangelegd, werd in Middachten op intelligente wijze opgelost door de koepel boven het trappenhuis. Overigens was ook Hendrick Geritsz. Schut aanvankelijk (tot zijn dood in 1695) als aannemer en houtleverancier bij dit project betrokken, evenals de oude zaakwaarnemer van de familie in Amsterdam, Adriaan Temminck. Zie K.A. Ottenheim, 'De herbouw van kasteel Middachten, 1695-1698', in: Hoekstra (red.) 2002, 21-47.

Bulletin KNOB digitaal toegankelijk
van 1899 tot en met 2009

DVD MET 110 Jaargangen van het Bulletin, 30.000 bladzijden!

■ artikelen ■ afbeeldingen ■ indexen ■ registers

Een uniek document van meer dan een eeuw vernieuwend wetenschappelijk onderzoek op het gebied van archeologie, architectuur- en bouwgeschiedenis, stedenbouwgeschiedenis, cultuurlandschap en monumentenzorg. Het zoekmechanisme is simpel, de teksten zijn duidelijk leesbaar, en de afbeeldingen komen helder over.

De DVD 'KNOB Bulletin 1899-2009' is van groot belang voor:

■ historische onderzoekers ■ architecten ■ kunst- en bouwhistorici ■ archeologen ■ bibliotheken ■ gemeenten

Voor het realiseren van deze DVD werd contact opgenomen met de Stichting Historic Future te Naarden, gespecialiseerd in het digitaal uitbrengen van publicaties op historisch en genealogisch gebied.

De DVD kan worden besteld via de webshop op de website www.knob.nl. De kosten bedragen € 55,-. Voor meer informatie kunt u contact opnemen met de KNOB via 015 278 15 35 of info@knob.nl.

Een onbekend ontwerp van Pieter Aaronsz. Noorwits

De toren van de Willibrorduskerk in Hulst (1663-1667)*

Simon Groenveld

In de nacht van 19 op 20 november 1663 raasde een noodweer over Staats-Vlaanderen, onder meer over het vestingstadje Hulst. Daar zagen tussen half vier en vier uur tenminste vier soldaten-op-wacht, hoe de bliksem insloeg bovenin de toren van de grote, gotische Willibrorduskerk, net onder het kruis. Terwijl de ene soldaat zijn sergeant waarschuwde, schreeuwde een andere 'brand' en snelde een derde het stadhuis in om daar de brandklok te luiden.¹ Hoe lang het duurde voordat een blusactie op gang kwam, is niet duidelijk. Wél, dat van dichtbij en veraf karen met brandspuiten werden ingezet. Onder anderen kwamen zes spuitgasten met twee spuiten uit het Vlaamse Sint Niklaas om het vuur 'soo veele mogelijk te helpen blussen'.²

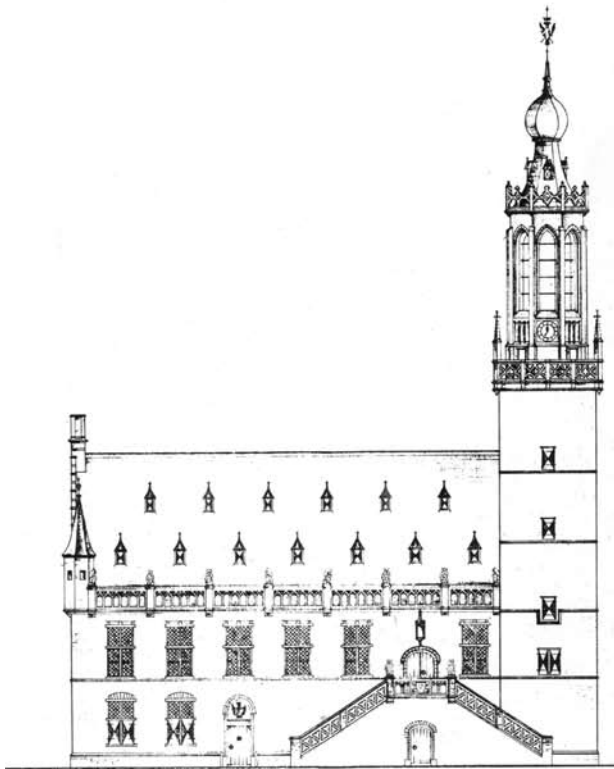
De brand bleek allereerst de vieringtoren, gebouwd na een vorige inslag in 1562, van boven tot aan de omloop te hebben vernield. Daaruit waren onder meer het uurwerk, de luidklokken en de veertien speelklokken van de voorslag – een klein carillon – gevallen, gloeiend en smeltend. Samen met de brandende torenresten hadden ze de kappen van het hoogkoor, van de dwarschepen en de kapellen vernield. Alleen de uurklok was ongehavend naast het gebouw op het kerkhof terecht gekomen. De kap van het schip was gespaard, maar het interieur bleek zwaar gehavend, onder meer doordat de brandspuiten er overal waren rondgereden. Blijkens latere rapporten waren alle muren overeind gebleven.³

Grootscheepse werken waren nodig om het gebouw weer geschikt te maken voor gebruik door de kerkelijke gemeente, die nu tijdelijk in een 'houdt magasin' trok. De eerste aandacht concentreerde zich op de totaal verwoeste bovenbouw van de vieringtoren. Met het verdwijnen dáárvan waren immers allerlei zorgfuncties verloren gegaan. De algemene tijdsaanduiding was verdwenen, luidklokken voor de meeste dagelijkse signalen stonden niet meer ter beschikking. Dit leverde last op voor de inwoners binnen de vesting. En niet minder voor de bevolking van Hulsterambacht, het plattelandsdistrict rond de stad, die de klokken over grote afstand kon horen. Met het werk aan de toren, zo bleek onverwachts bij bestudering van Hulster rekeningen in het kader van een ander onderzoek, is direct de naam van de Hollandse architect Pieter Aaronszoon Noorwits (ca. 1612-1669) verbonden. Hoe vallen werkzaamheden van deze Haagse bouwkundige voor het verre Hulst te verklaren? Welke informatie verschaffen de vele bewaard gebleven bronnen ons over zijn arbeid voor de Hulster toren? Hoe kunnen wij zijn werk kwalificeren?

De institutionele situatie

De relatie tussen Noorwits en Hulst is niet te begrijpen zonder enige kennis van de bestuurlijke structuren in en rond het stadje. Net als andere delen van Staats-Vlaanderen had Hulst eeuwenlang behoord tot het Zuid-Nederlandse graafschap Vlaanderen. Maar tijdens de Tachtigjarige Oorlog was het noordelijkste deel daarvan stukje bij beetje aan de nieuwe Republiek der Verenigde Nederlanden toegevoegd. Evenals de kop van Brabant was dit gebied veroverd om een strategische buffer te creëren ter beveiliging van de Republiek. Deze bufferstroken werden 'Generaliteitslanden', geen zelfstandige gewesten. Zij kwamen onder het gezag van de Generaliteit, het geheel van algemene instellingen die door de Zeven Provinciën niet boven, maar tussen zich in waren gecreëerd voor onderlinge samenwerking. De voornaamste colleges daarvan waren de Staten-Generaal en de Raad van State. De laatste werd meer en meer het voorbereidende en uitvoerende orgaan van de eerste.⁴

Staats-Vlaanderen kreeg zijn eerste vorm nadat de opstandelingen in 1575/1576 Biervliet en in 1583 Terneuzen hadden veroverd op de officiële landvoogd, en Axel in 1586. Hulst volgde wel in 1591, maar ging in 1596 alweer verloren. Dit waren jaren, waarin de bestuursstructuren van de jonge Republiek nog gestalte moesten krijgen. De Raad van State besloot, het bestuur over dit kleine Vlaamse gebied over te dragen – te committeren – aan Gecommitteerde Raden, het dagelijks bestuur van de Staten van Zeeland in Middelburg, maar behield zelf het hoogste gezag. Het gebiedje, weldra zonder Hulst, ging daarom de geschiedenis in als het Committimus – letterlijk: wij vertrouwen toe. Maar toen later in het westen Sluis en Aardenburg werden veroverd (1604), en in het oosten Sas van Gent (1644) en Hulst (1645) – toen werden deze geen onderdeel van het Committimus, evenmin als hun ommeland (afb. 1). Het landsheerlijke gezag werd er nu wél door de Generaliteit op zich genomen en uitgeoefend: de Staten-Generaal traden op als graaf van Vlaanderen. Onder hún gezag stond het hoogste rechtscollege voor dit gebied: de Staatse Raad van Vlaanderen te Middelburg.⁵ De algemene Staten benoemden bijna alle hoogste lokale functionarissen, die namens hen optraden: de baljuws. Zij hadden ook het landsheerlijke recht om jaarlijks in Hulst en omgeving de plaatselijke magistraten te kiezen. Dit lieten zij iedere zomer doen door een wisselend samengestelde commissie uit hun midden. Bovendien hield de Raad van

Afb. 2. Van het stadhuis, voorheen schepenhuis van Hulst, bestaan nagenoeg geen eigentijdse afbeeldingen (zie voor een deel ervan hierna, afb. 21). Afgebeeld is een twintigste-eeuwse reconstructie van de midden zestiende-eeuwse toestand door A. Pollet (Uit: Brand, Geschiedenis, 85)

Overigens vraagt de kerkelijke structuur nog enige aandacht. In de Republiek – en ook in Hulst en omgeving – was het calvinisme de publieke godsdienst geworden. De eigendom van de kerkgebouwen was overgegaan op de lokale overheden, die ze – met uitzondering van de toren – aan de gereformeerden ter beschikking stelden. Zo was dat ook gegaan met de Willibrorduskerk in Hulst. Maar de oude structuren waren niet verdwenen, met name was de parochie als lagere bestuurlijke eenheid blijven bestaan. Samen met een flink gedeelte van het Ambacht vormde Hulst één parochie; de Willibrorduskerk was haar parochiekerk.¹⁰ Binnen die parochie golden bovendien nog oude gewoonten. Eén daarvan was het recht om tienden te heffen. Dat werd deels uitgeoefend door leken, onder wie de prins van Oranje en de heer van Maelstede, deels nog door katholieke geestelijke instellingen uit de Zuidelijke Nederlanden: het Kapittel van Kortrijk – in deze jaren zelfs Frans –, de abdijen van Baudeloo, Cambron en Ter Doest onder meer.¹¹ Ook inzake de betaling van de kosten van de restauratie van de Willibrorduskerk zouden deze tiendheffers een herkenbare rol spelen.

Restauratie van de oude situatie?

Al op de dag van de ramp vergaderde het voltallige stadsbestuur, zowel in eigen kring als samen met acht van de dertien notabelen en zeventien gildenvertegenwoordigers. Twee onderwerpen

Afb. 3. Cornelis de Vos, *Gezicht op Hulst* (detail). De Willibrorduskerk is hier afgebeeld met de toren, gebouwd na de brand van 1562. Rechts het stadhuis. Olieverf op doek, 1628 (Stadhuys Hulst)

waren nu en in volgende besprekingen urgent: de snelle consolidatie en restauratie van het kerkgebouw, en het verwerven van de benodigde financiën. De stad zat slecht bij kas.¹² Vooral ten gevolge van de voorbije oorlog had zij heel wat schade moeten herstellen. Direct na het beleg van 1645 bleken er 150 van de 350 huizen verwoest te zijn. En de Willibrorduskerk, hoewel toen niet ernstig getroffen, stond er sindsdien zo bouwvallig bij dat zij nu, in uitgebrande staat, wel eens gevaar voor de omgeving kon opleveren.¹³

Die slechte bouwkundige toestand blijkt uit een bestek, dat kort vóór de brand was opgesteld voor herstel van de toren. De oude vormen, ons bekend uit een stadsgezicht dat in 1628 was geschilderd door Cornelis de Vos, zijn hierin goed herkenbaar (afb. 3).¹⁴ Over het achthoekige, gemetselde basement van de toren en erboven het eveneens octogone stenen corpus met wijzerplaat en galmgaten ten dienste van het klokgelui, werd niets geschreven: die waren kennelijk nog in behoorlijke staat. De problemen begonnen in de houten bekroning, bij de appel, een inmiddels al ouderwets onderdeel van een toren.¹⁵ Daarin diende de aannemer te 'brengen een geheele nuwe [nieuwe] moerbalck, lanck als de oude, swaer vijftien ende 12 duym'. Direct boven de appel bevond zich de achthoekige lantaarn, die met nieuwe stijlen en korbelen beter geschraagd moest worden. Op de loodzolder, tegelijk de vloer van de lantaarn, dienden alle lood en hout, 'die eenighsins mocht verrot ofte vergaen zijn', te worden vervangen. En uit de lantaarn zelf zou men tijdelijk alle klokken van de voorslag 'affnemen', om ruimte te krijgen teneinde 'de acht lanteeren stijle uijt[te]breecken' en te vernieuwen. Over werk aan de gesloten peer en het kruis daar weer boven rept het bestek niet. De hele operatie diende op 1 april 1664 te zijn voltooid. De brand verhinderde de realisatie ervan.¹⁶

Meermalen had Hulst voor financiële steun een beroep gedaan op de Generaliteit, de nieuwe landsheer van de regio. Ook nu besloot de magistraat direct bij de Haagse heren aan te kloppen om 'genadige hulpe ende assistentie'.¹⁷ Griffier Jean Hoiel stelde al op 22 november brieven op aan de Staten-Generaal, aan de Raad van State, en aan de Domeinraad van de prins van Oranje, de minderjarige Willem III. Procureur Van der Cruick in Den

Haag ontving de stukken, bracht ze snel naar de presidenten van de drie colleges, liep deze wederom af om hun besluiten te vernemen en leverde in volgende dagen nieuwe stukken 'tot Iustificatie tot het adviseren'. Effect had dat wél: al op 29 november besloten de Staten-Generaal, de Raad van State om advies te vragen en Hulst om mondelinge toelichting. Van der Cruck gaf dat door en diende op 3 december een rekest van Hulst in, waarin de stad om gebruik van bepaalde belastingopbrengsten voor de restauratie vroeg – een stuk dat ook weer naar de Raad van State ging. Daags daarna stuurde hij kopij over de brand aan de *Opregte Haerlemsche Courant*, de *Amsterdamsche Courant* en de *Haegse Mercurius*. En weer een dag later introduceerde de ijverige procureur bij de Raad van State namens stad en kerk van Hulst de schepen Jacob de Vriese, die tevens in verband met de brand was aangesteld als extraordinaris ontvanger van de kerkelijke goederen, en de predikant Maurits Lemans.¹⁸ Een en ander resulteerde op 6 december in een resolutie van de Staten-Generaal: deze volgden adviezen van de Raad van State en verstrekten de getroffen stad een lening van 5.000 gulden, te betalen in twee termijnen en eventueel later om te zetten in een subsidie.¹⁹

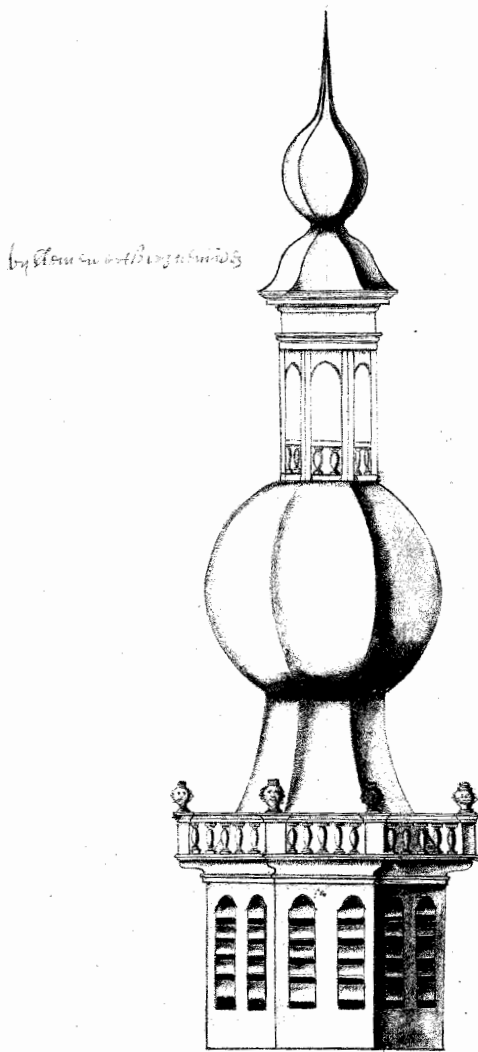
Het hoogste Staats-Vlaamse gezag hield zich intensief met de zaak bezig. Terzelfder tijd werkten ook de lokale autoriteiten verder. Zij hadden dan wel hun hoop op leniging van de eerste financiële nood gevestigd op de Generaliteit, maar moesten ook zelf voor bekostiging zorgen. Het stadsbestuur had direct oudere archivalia – *retroacta* – geraadpleegd over verdeling van lasten in overeenkomstige situaties in Vlaanderen: stukken omtrent de Hulster brand van 1562 en over onder meer vergroting van de kerk van IJzendijke in 1657. Aan zulke zaken moest de hele parochie meebetalen. Filips II had dat in november 1565 bepaald, en in oktober 1613 hadden de toenmalige vorsten van de Zuidelijke Nederlanden, de aartshertogen Albertus en Isabella, dit nog eens in een speciaal reglement vastgelegd. Op grond van deze besluiten, die in deze regio ondanks de nieuwe politieke constellatie nog steeds golden, meende Hulst voor tweevijfde van de kosten verantwoordelijk te zijn, en Hulsterambacht samen met de tiendheffers ten plattelande voor drievijfde.²⁰ Hiermee raakte de stad echter een oorzaak van langdurige conflicten in de afgelopen eeuw.²¹ Daarom stelde de magistraat meteen al in zijn eerste brieven deze kwestie bij de Staten-Generaal aan de orde. Op hun beurt bepaalden dezen in hun resolutie van 6 december dat Hulsterambacht en de tiendheffers zich moesten houden aan het reglement van 1613. En tegelijk, dat de stad steeds in overleg met het Ambacht en de tiendheffers plannen moest maken. In maart 1664 zou een en ander worden beoordeeld door een commissie uit de Raad van State, die dan Hulst zou aandoen inzake belastingaangelegenheden en inspectie van de Staats-Vlaamse vestingwerken. Alles zou 'ten meeste mesnage [zuinigheid] vant Lant', dus zo goedkoop mogelijk, moeten verlopen, stelde de Generaliteit weldra.²²

Ook uit zichzelf had Hulst al, op 22 en 26 november, contact met het Ambacht gezocht. Dat toonde zich weinig toeschietelijk: sinds de Reformatie golden immers de oude parochiale regelingen niet meer, betoogde het, formeel onjuist.²³ Niettemin nodigde Hulst voor overleg over zijn plannen zowel het Ambacht als

de tiendheffers uit, allereerst op 17 december. De financiën zouden centraal staan. Maar omdat de Generaliteit bovendien had gewenst, dat zo snel mogelijk enkele meester-timmerlieden en -metselaars om technisch advies werd gevraagd, kwam ook dát aan de orde.²⁴ De bespreking kreeg slechts een voorlopig karakter. Lang niet alle tiendheffers waren present. Wie er wél waren wensten ruggespraak met hun achterban. Dus besloot men op 14 januari opnieuw bijeen te komen. Intussen zouden Hulst én het Ambacht een aantal timmerlieden en metselaars de bouwkundige toestand van de kerk laten onderzoeken en hun bevindingen inzake restauratie laten vastleggen in taxaties, omschrijvingen en tekeningen. Ook deze stukken moesten op 14 januari ter tafel komen.²⁵

Op de afgesproken dag waren, behalve de magistraten van Hulst en het Ambacht, de meeste tiendheffers aanwezig, vertegenwoordigd door een lid van het betreffende college dan wel door een Noord-Nederlandse vertegenwoordiger uit Hulst of omgeving. Voor Zuid-Nederlandse katholieke geestelijken uit deze kringen had Van der Cruck in Den Haag 'acces ende reces' en de daartoe benodigde paspoorten geregeld.²⁶ De opvattingen van de heren waren en bleven verschillend. Sommige geestelijke instellingen, zoals het Kapittel van Kortrijk, wilden de verplichtingen wel nakomen, maar pas na slechting van enkele obstakels. Leken, zoals de heer van Maelstede, achtten hun tienden 'in wereltlijcken handt' niet onderworpen aan de oude parochiale regels. Weer anderen, zoals Hulster- en Axelambacht, waren hooguit bereid te betalen voor een nieuwe luid- of decimale klok, die ook voor hun gebieden nodig was vanwege de signaalfuncties ervan.²⁷

Intussen hadden vijf aannemers desgevraagd de bouwkundige situatie van de Willibrorduskerk onderzocht en uitgerekend wat herstel van de oude toestand zou kosten. Niet allen waren uit Hulst afkomstig: Pieter Melis en Pieter Melijn kwamen uit Antwerpen, Pauwels Hauwaert uit Gent, Gillis van Waesberghe uit Aalst. Wat de toren betreft hadden de meest uitvoerigen onder hen dezelfde mening. De bewaard gebleven stenen onderbouw, die reikte tot aan de omloop, diende te worden gerepareerd, alles wat zich nog daarboven bevond moest worden afgebroken en volgens de oude architectuur herbouwd: het corpus met galmgaten van steen, de bovenbouw, inclusief de inmiddels ouderwetse appel en de peer van hout, bedekt met lood en leien. Enkelen van hen verwezen naar hun bijgeleverde, getekende 'modellen op pampier'. Dat van de hand van Willem Evertsz. van Neuirden is bewaard gebleven (afb. 4). Duidelijk is daar zichtbaar dat, hoewel aan de oude vormgeving werd vastgehouden, geen volledige reconstructie werd beoogd: een nieuwe balustrade, vlak onder de peer, demonstreert dit onder meer.²⁸ Intussen liepen de taxaties van de kosten nogal uiteen. Terwijl Hauwaert alle werkzaamheden aan kerk én toren raamde op 52.456 gulden, kwam Pieter Melijn slechts aan 40.650. De kosten aan de toren alléén werden door Pieter Melijn geschat op 7.800 gulden, door Pieter Melis op 11.000. Schepen en ontvanger Jacob de Vriese maakte van alle calculaties een overzicht en rekende voor zijn begroting een gemiddelde prijs uit: voor de arbeid aan toren en kerk samen kwam hij op 45.753 gulden. Werk aan de toren alleen zou globaal 9.000 gulden kosten.²⁹

Afb. 4. Willem Evertsz. van Neuirden, Ontwerp voor de restauratie van de verbrande toren van Hulst. Met grijs tinten gewassen pentekening, 14 januari 1664 (GA Hulst)

Enkele dagen na de bijeenkomst, op 18 januari 1664, voelden de Hulstenaren zich al geroepen, 'ten eersten [zo snel mogelijk] volcomen openinge te doen' aan de Staten-Generaal en de Raad van State. De precieze afwerking was echter 'noch corten tijt vereijsschende'.³⁰ Het verslag was dan ook kort, in de formuleringen klonk enige onzekerheid door.

'Eene andere modelle van Thooren'

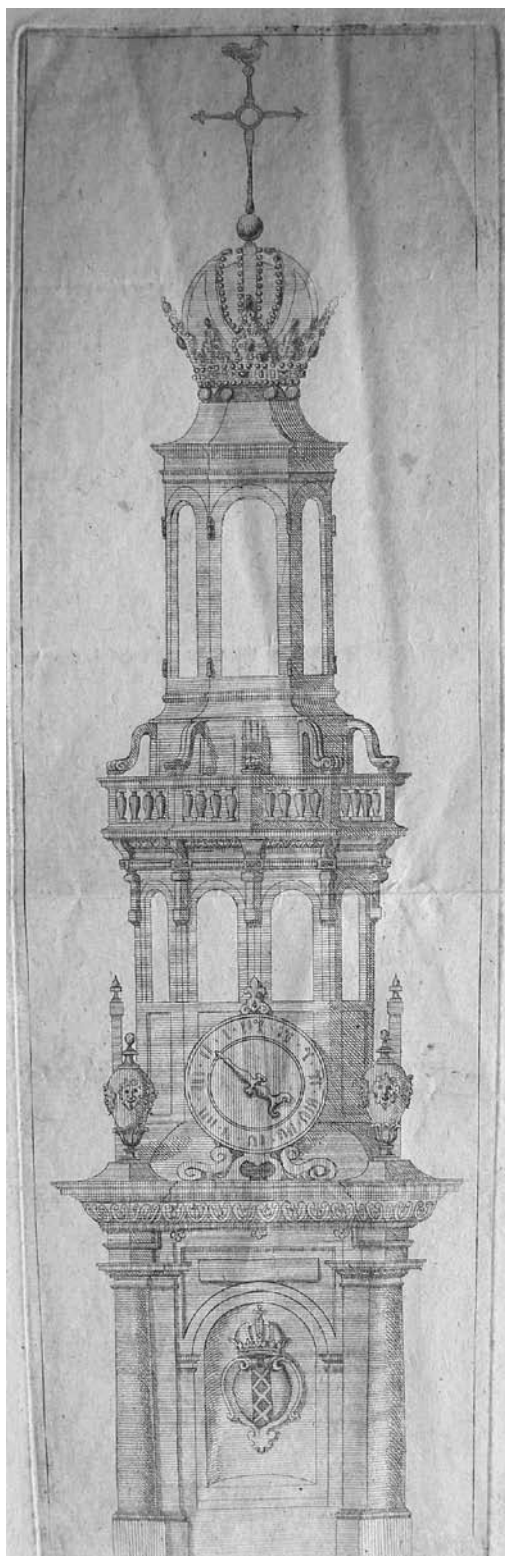
Die onzekerheid werd waarschijnlijk veroorzaakt doordat er inmiddels tussen alle activiteiten één was geslopen, die juist de gevolgde aanpak zou doorkruisen. Al in december 1663 had zich bij de Hulster magistraat de beroemde Amsterdamse klokken- en geschutsgieter François Hemony (ca. 1609-1667) aangediend. Wellicht had deze een krantenbericht over de Hulster brand gelezen. Zakenman als hij was, lijkt hij hier een mogelijkheid voor

levering van een door hem te vervaardigen carillon te hebben gezien, in de plaats van de gesmolten, kleine voorslag. Al op 27 december 1663 beschikte de Hulster magistraat over een aanbieding van zijn hand voor een spel van 28 klokken – de gangbare omvang in deze tijd, tweemaal zo groot als de oude voorslag –, kostprijs 6.000 gulden.³¹ Deze aanbieding werd door Hulst in vergaderingen met Hulsterambacht aan de orde gesteld.

Onduidelijk is, of Hemony zijn offerte mondeling kwam doen dan wel schriftelijk indiende. Het ziet er wél naar uit, dat hij rond deze tijd in Hulst verbleef, samen met de Antwerpse uurwerkmaker Herman Corthuys, die herhaaldelijk met hem samenwerkte. Deze maakte waarschijnlijk in die dagen een ontwerp voor een kruis en metalen vaan op de gerestaureerde Hulster toren, en zou weldra een tijdelijk uurwerk op het stadhuis plaatsen. De stad betaalde in ieder geval voor beiden verblijfskosten bij de weduwe van Passchier Saman.³² Dat verblijf moet dan zijn geweest vóór 6 januari 1664. Op die dag werd aan Hemony vanuit Hulst een brief geschreven, waarop hij niet eerder dan op 3 februari antwoordde. In de tussentijd had hij niet kunnen reageren, omdat hij toen waarschijnlijk voor zaken in Kampen en Utrecht was.³³ In diezelfde tussentijd had Hulst, in samenspraak met Hulsterambacht, over zijn aanbieding echter al een beslissing genomen. Op 17 januari besloten beide partijen, volgens Hulst 'met eenparicheijt van stemmen', zowel een carillon van 28 klokken als twee luidklokken bij Hemony te bestellen, en bij de uurwerkmaker Johannes de Mol uit Brugge een nieuw torenuurwerk en een bijbehorende speeltrommel voor een automatisch spel bij de tijdsaanduiding.³⁴ Dát het hier echt om gezamenlijke bestellingen door stad en Ambacht ging zou weldra door het laatste om financiële redenen worden ontkend: het Ambachtsbestuur betoogde, alleen maar waarnemers naar de betreffende besprekingen te hebben gestuurd.³⁵

Hemony had zich in voorgaande jaren verdiept in de vraag, welke architectuur de klank van zijn zuiver gestemde klokkenspel het beste tot haar recht zou laten komen. Daarover moet hij al vroeg met de Hulster bestuurders hebben gesproken. Hij schreef tenminste in zijn brief van 3 februari over 'den architect' met wie hij in verband met een mogelijke levering aan Hulst zou overleggen. Zijn formulering maakt duidelijk, dat de magistraat precies begreep over wie het ging. De latere onderzoeker komt dit pas via een omweg te weten. Op 9 juni 1665 betaalde Hemony volgens zijn eigen aantekeningen 9 gulden voor het maken van twee tekeningen 'over den toorn van Hulst' aan de Amsterdamse architect Philips Vingboons (1607-1678).³⁶ Deze had een vraag van de klokkengieter om zulke schetsen vergeten, schreef Hemony in zijn brief van 3 februari, maar had ze op zijn aandrang nog diezelfde avond gemaakt.

Vingboons en Hemony, als katholieke Amsterdammers misschien bekenden van elkaar, hadden samengewerkt in Kampen. Daar had Vingboons de bovenbouw ontworpen van de stadsspeeltoren, waarvoor Hemony een klokkenspel leverde. Vingboons had hiervoor gebruik gemaakt van zijn eigen torenontwerp voor een stadhuis van Amsterdam – dat nooit was gerealiseerd.³⁷ De schetsen, die hij nu aan de klokkengieter leverde maar die niet zijn bewaard, toonden stellig een open klokkentoren overeenkomstig dit ontwerp. Dat Hemony van zo'n toren een groot

Afb. 5. Salomon de Bray, Hendrick de Keyser's ontwerp van een toren bij de Westerkerk in Amsterdam, 1631. Dit exemplaar van deze gravure werd, samen met de twee volgende, door François Hemony op 3 februari 1664 aan de magistraat van Hulst gestuurd (GA Hulst)

Afb. 6. Anoniem, De voorgevel van de Nikolaikirche in Hamburg (GA Hulst)

Afb. 7. H. von Winterstein, De toren van de Katharinenkirche in Hamburg, gravure met potloodaantekeningen door François Hemony met de maten van de bovenbouw van de toren (GA Hulst)

voorstander was, bewees hij door aan de Hulstenaren behalve de schetsen ook nog drie prenten mee te sturen van andere torens naar zijn zin. De eerste kwam uit Salomon de Bray's *Architectura Moderna ofte Bouwinge van onsen tytt* (Amsterdam 1631) en was een afbeelding van Henrick de Keyzers ontwerp voor een toren bij de Amsterdamse Westerkerk, een nooit uitgevoerd ontwerp met een ogenschijnlijk achthoekige – de gravure is op dit punt niet duidelijk – open bovenbouw, bekroond met een gelijke octogone open lantaarn (afb. 5). De twee andere waren gravures van de Nikolaikirche en de Katharinenkirche in Hamburg. Bij de eerste daarvan schreef Hemony alleen met de pen 'Hamborgh' (afb. 6), in de tweede – een gravure door H. von Winterstein – noteerde hij bovendien met potlood ook allerlei maten van de bovenbouw (afb. 7 a,b). Kennelijk had deze laatste, in 1657 van een nieuwe spits voorziene toren – de prent sprak hier dan ook van een 'newen Kirchspitzen' – zijn voorkeur wegens de veel grotere open ruimte voor de ophanging van een klokkenspel.³⁸ Zelfs bood Hemony in zijn brief van 3 februari aan, een houten model van toren met carillon te laten maken, maar daarop gingen de Hulster heren niet in. Vonden zij dat hij hiermee te ver buiten zijn eigen terrein ging?

Hemony werd stellig niet alleen gedreven door artistieke, maar ook door praktische argumenten. Het aan Hulst aangeboden klokkenspel was tweemaal zo groot als de vroegere voorslag en omvatte ongetwijfeld een flink aantal grotere klokken. Het zou dus nooit passen in een toren volgens het oude model. De Hulstenaren moeten zich daarvan bewust zijn geweest toen zij op 17 januari aan Hemony de opdracht tot levering van dit grotere spel gaven. Dit kan hun onzekerheid in de richting van de Generaliteit verklaren. De rapporten, door de aannemers op 14 januari ingediend, gingen uit van een nu al achterhaald torenontwerp. Toelichting aan de hoge colleges zou nodig zijn.

Voor procureur Van der Cruck in Den Haag braken opnieuw drukke tijden aan. Vanaf 22 januari bezorgde hij weer met regelmaat brieven uit Hulst aan de Generaliteitscolleges. Op de 31e arriveerde bovendien schepen De Vriese om samen met hem de leden der hoge colleges te bewerken. Uit nieuwe informatie die de schepen meebracht maakte het tweetal een niet bewaard rekest op, dat op 4 februari door commissies van de Staten-Generaal en de Raad van State werd bestudeerd. Op diezelfde dag moest Van der Cruck ook nog het tweede deel van de lening van 5.000 gulden in ontvangst nemen: een omslachtige bezigheid omdat het geld hem – niet ongebruikelijk – contant en in waarschijnlijk allerlei valuta werd uitbetaald. Hij diende het dus na te tellen, bestelde acht zakken om het te verpakken en liet het tenslotte voor zich naar huis dragen.³⁹

Drie dagen later namen de Staten-Generaal in dezen hun voornaamste resolutie, overigens pas nadat Van der Cruck eerst 'smergens noch eenige heeren de memorie ververscht' had. Op basis van adviezen van de commissies uit beide colleges besloten de Algemene Staten, 'te autoriseren den welgemelten Raedt van State, omme de voors. restauratie, ten meesten mesnagie vant Landt te laten doen'. De Raad kreeg dus de leiding van het project. Bovendien hadden de gegevens uit Hulst kennelijk het besef gewekt, dat er enkele lastige knopen dienden te worden doorgehakt. Dus kregen de Raadsheren tegelijk de opdracht, te

vragen naar 'de consideratien van soodanigen Architect ofte Architecten, als haer Edelen bevinden sullen te behooren.'⁴⁰ Twee dagen hierna besprak de Raad de resolutie en legde hij de Hulster zaak in handen van zijn commissie, die in het voorjaar in Staats-Vlaanderen de vestingwerken moest inspecteren en belastingzaken regelen. Deze diende niet alleen architecten te raadplegen, maar ook een openbare aanbesteding uit te schrijven en te leiden.⁴¹ De Friese sprak er weldra met het college verder over en noteerde in zijn jaarrekening een toespitsing van de opdracht: de Raad, schrijft hij, zou 'door slants fabriecq doen maecken eene andere modelle van Thooren'.⁴² Het doel was nu dus: een nieuw torenontwerp. Tegelijk werd de beoogde architect genoemd: 'slants fabriecq'. In deze jaren was dat Pieter Aaronszoon Noorwits.

De architect Pieter Aaronszoon Noorwits (ca. 1612-1669)

Over Pieter Noorwits bestaat maar zeer weinig literatuur. Meestal wordt hij genoemd in het verlengde van zijn beroemde broer Arent van 's-Gravesande.⁴³ Arent (ca. 1610-1662) en Pieter waren de twee oudste zonen uit het gezin met vier kinderen van Aaron Hendrickszoon Noorwits, een uit Engeland afkomstige schoolmeester, en Elisabeth Jansdochter. Voordat het gezin in 1632 naar Schiedam verhuisde, woonde het in 's-Gravenszande. Daar kreeg zowel Arent, die de naam van zijn geboortedorp aannam, als Pieter een timmermansopleiding. Arent ging vanaf 1631 als timmermansgezel werken bij de bouw van het Oranjepaleis te Honselaarsdijk, en daarna als tekenaar bij die van paleis Ter Nieuwburg bij Rijswijk. Hij verhuisde dan ook niet mee naar Schiedam, maar ging wonen in Rijswijk, daarna in Den Haag, werd meester-timmerman en maakte snel carrière, eerst als zelfstandig aannemer en architect, dan, in november 1636, als 'opsynder ende contrerolleur' van de openbare werken van Den Haag, en vanaf midden 1638 als stadsfabriek van Leiden.⁴⁴ Pieter, twee jaar jonger, ging vanuit Schiedam zijn broer achterna, vestigde zich in 1637 in Den Haag en trouwde daar, inmid-

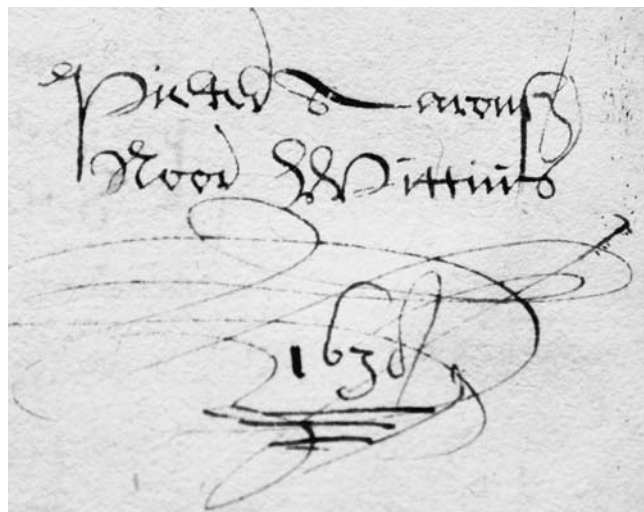
dels meester-timmerman,⁴⁵ op 25 juli van het jaar erop met Antonia Pietersdochter Sluyter. Twee maanden later erfde hij, wegens de dood van zijn schoonmoeder, het gruttersbedrijf en de gortmolen van zijn eerder overleden schoonvader. In dit verband deed hij zaken in diverse plaatsen, waaronder in 1639 in Middelharnis waar hij toen eveneens als aannemer aan het werk was.⁴⁶ Primair bleef hij toch bouwkundige. Daarom zou hij in 1645 de grutterij en de molen verkopen. Het duurde overigens tot 1648 voordat hij de molen verruilde voor een woonhuis in de Wagenstraat.⁴⁷

Maar wél had hij smaak gekregen van handeldrijven, nu in onroerend goed en waarschijnlijk naar het voorbeeld van zijn broer. Al in 1634 had Arent in het groeiende Den Haag enkele percelen bouwgrond gekocht op de hoek van de Amsterdamse Veerkade en de Korte Kranestraat.⁴⁸ Deze liet hij met meest kleine woningen bebouwen door broer Pieter, die hier dus optrad als ontwerper en aannemer (afb. 8). Arent trok zelf in 1636 in één van deze huizen, maar verkocht dat al een jaar later aan Pieter. Deze ging er wonen, gaf het huis het uiterlijk van een architectswoning door een uithangbord met een passer, en deed het weer van de hand in 1642. Alleen al in de jaren veertig verkocht Pieter tenminste 32 panden en/of percelen – meest in dit uitbreidingsdeel van Den Haag – en kocht hij er tien.⁴⁹ Zo verwierf hij in 1648 samen met Arents' zwager, notaris Andries Duijrcant, bouwgrond op de hoek van de Korte Breestraat en de Prinsegracht, waar ieder van hen een huis liet zetten voor de verhuur. Dezelfde Duijrcant kocht in 1654 van Pieter twee percelen aan de Zuidoost-Binnensingel. Onder Nootdorp had Noorwits bovendien enige tijd een boerderij met ruim negentig morgen ofwel circa 75 hectaren agrarische grond, en onder Voorburg een buitenhuis.⁵⁰

Ook als bouwkundige volgde Pieter het spoor van zijn broer. Zo kreeg de laatste in 1637 van de vooraanstaande militair Jacob Wyts opdracht, diens zojuist gekochte huis 'De Moriaen' aan de Haagse Kneuterdijk te verbouwen. Bij het tekenwerk en mogelijk soms ook bij het ontwerpen werd Arent geholpen door Noor-

Afb. 8. Paulus Constantijn la Fargue, *De Kranestraat in Den Haag, met links en rechts op de voorgrond door Pieter Noorwits gebouwde panden en op de achtergrond diens Nieuwe kerk*. Gewassen tekening, 1778 (Haags Gemeentearchief)

Afb. 9. De handtekening van Noorwits onder de scheiding van de boedel van zijn schoonouders, 20 september 1638 (Haags Gemeentearchief)

Afb. 11. Pieter Noorwits, *De toren van de Nieuwe Kerk in Den Haag* (Foto auteur)

dragen aan Pieter Post, de stadhoudelijke architect.⁵⁹ Veel van de uitvoering zal aan Noorwits zijn toevertrouwd. Direct in verbinding met zijn functie stonden zeker het ontwerpen en de bouw van zijn meesterwerk, de Haagse Nieuwe Kerk.

Afb. 12. Bartholomeus van Bassen, *De Nieuwe Kerk in Den Haag*, afgebeeld naar de maquette van Noorwits. Olieverf op doek, ca. 1650 (Haags Historisch Museum)

Tot de stichting daarvan werd in 1649 besloten door de Sociëteit van 's-Gravenhage, een bestuurscollege voor alle delen van Den Haag, gevormd uit de magistraat en drie gewestelijke instellingen: de Hoge Raad, het Hof van Holland en de Grafelijkheids Rekenkamer. De Sociëteit gaf de bouwkundige van de Haagse magistraat, Bartholomeus van Bassen, en die van de Staten, Noorwits, opdracht, ieder een ontwerp te leveren en weldra ook een model daarvan. Noorwits' ontwerp werd uitverkoren. Het betrof een gebouw met een grondvorm, verwant aan die van de Westerkerk in Amsterdam: het kreeg een middenschip, doorsneden door twee dwarsschepen, in feite een plattegrond met twee in elkaar geschoven Griekse kruisen. De hoge, elkaar doorsnijdende kappen, die slechts steunden op de zijmuren, werden bekroond met een forse, open dakruiter met op de hoeken vier vrijstaande, Ionische zuilen in de stijl van Vincenzo Scamozzi, daarboven een hoofdgestel waarvan dimensies en details waren ontleend aan het ordenboek van Giacomo Barozzi da Vignola, en als hoogste geleding een kleine achthoekige lantaarn met een opengewerkte peer (afb. 11).⁶⁰ Overigens week deze dakruiter sterk af van Noorwits' oorspronkelijke ontwerp. Dit kenmerkte zich, blijkens de door Van Bassen geschilderde maquette van Noorwits, door een vierhoekige onderbouw met een eveneens vierhoekige bovenbouw en een koepelvormige bekroning (afb. 12).

Connecties met de Hollandse overheid of daarin optredende functionarissen hadden Noorwits nog enkele andere werken opgeleverd. In 1658 werden plannen gemaakt voor de bouw van het Hofje van Nieuwkoop aan de nieuw aangelegde Prinsegracht in Den Haag. Ook hiermee had het Hof van Holland bemoeienis. Mogelijk was dit de reden, dat Noorwits tijdens de bouw optrad als controleur, vooral van de gebruikte steen. Het werd de zoveelste samenwerking met Pieter Post, die het ontwerp maakte.⁶¹ Een soortgelijke relatie bracht beiden naar Bennebroek. Daar was Adriaen Pauw jr., zoon van de bekende raadpensionaris en diplomaat en zelf raadsheer in het Hof van Holland, ambachtsheer. Post ontwierp hier op diens verzoek een nieuwe kerk, Noorwits zou weer controle op de benutte steen houden. De bouw, gestart in 1664, zou echter pas in 1682, na beider dood, worden voltooid.⁶²

Daarnaast waren Pieter kennelijk ook zuiver particuliere bouwactiviteiten toegestaan. Niet alle werkgevers waren bereid, hun architecten zoveel vrijheid te geven.⁶³ Het ziet ernaar uit dat de Hollandse overheid hierin wel soepel was. We kennen geen overheidsconnecties tussen Noorwits en de Utrechtse Buurkerk. Toch werd hem in 1661-1662 door de kerkmeesters daarvan 200 gulden betaald voor de vervaardiging van een model voor een nieuwe, achthoekige koepel op de toren van de kerk – die overigens pas in 1678 zou worden geplaatst (afb. 13).⁶⁴ Een koepel overigens, die zekere verwantschap vertoonde met het niet uitgevoerde dakruiterontwerp voor de Haagse Nieuwe Kerk. Particulier van aard was intussen zeker de opdracht, die rond 1665 naar het schijnt aan zowel Noorwits als Post werd gegeven door de Middelburgse koopman Otto de la Porte. Het ging om het ontwerpen van diens huis "s-Hertogenbosch" aan de Vlasmak. Mogelijk waren beider bemoeienissen met de Oostkerk de achtergrond hiervan. Het resultaat was een opmerkelijk classicistisch huis, met in de brede voor-

Afb. 13. Pieter Noorwits, *Model voor een nieuwe koepel op de toren van de Buurkerk te Utrecht*, 1661 (Centraal Museum, Utrecht)

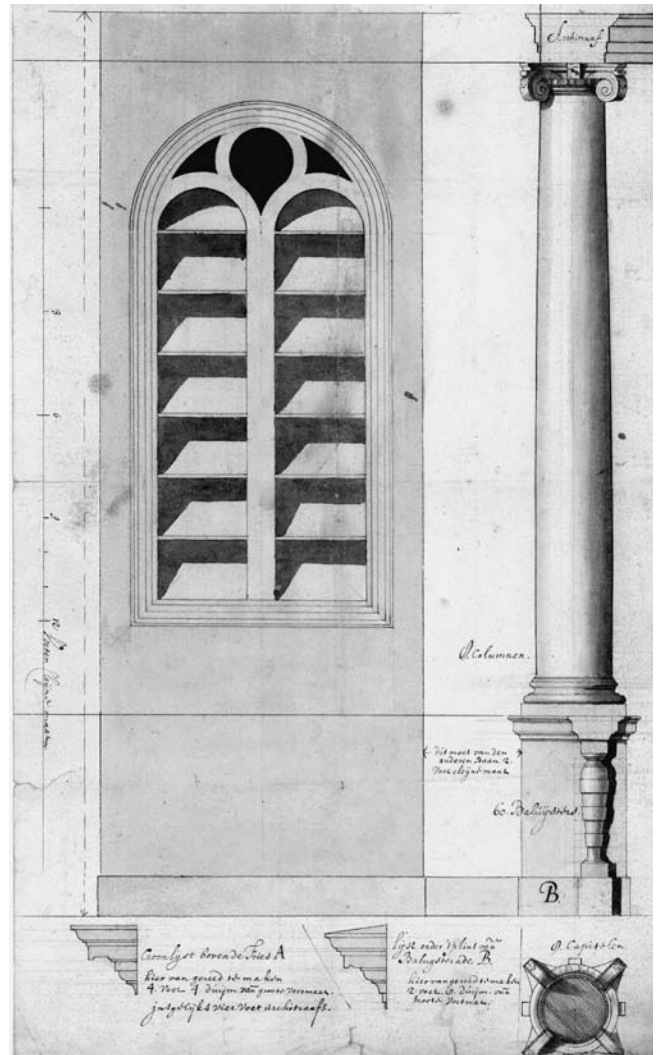
gevel een middenrisaliet met halve vensters en Ionische pilasters op de belétage, en Korinthische pilasters op de verdieping. Vooral dit risaliet wijst op de hand van Noorwits.⁶⁵

Toegestaan naast zijn functie was bovendien een geheel andere post, die Noorwits als beloning verwierf. Na de voltooiing van de Nieuwe Kerk kreeg hij het kosterschap daarvan. Dit was een ambt in dienst van de Sociëteit, in feite hoofd van een lokale dienst, waaronder meer dan vijftien personeelsleden werkten: vuurstokers, stoelenzetsters, doodgravers en een klerk voor de administratie.⁶⁶

Tenslotte bleek het mogelijk, dat bestuursinstellingen met nauwe connecties met Noorwits' Hollandse heren, hem opdrachten gaven. Het ontwerpen van een nieuwe toren voor Hulst en de ermee verbonden werkzaamheden leveren daarvan het bewijs. Het ging hier immers om een opdracht door Staten-Generaal en Raad van State.

Aanbesteding in Hulst

In Hulst was intussen het tempo ietwat uit de herstelwerkzaamheden geraakt. De nieuwe wensen inzake de vorm van de toren, de besprekingen in de Generaliteit en de overdracht van de leiding aan de tweemanscommissie uit de Raad van State hadden nogal

Afb. 14. Pieter Noorwits, *Bouwtekening van een galmgat van de nieuwe Hulster toren, met een zuil en balustrade, bovenaanzicht van een Ionisch kapiteel en doorsnedes van enkele hoofdstellen*. De tracering in het galmgat komt overeen met die in het model van de koepel voor de Buurkerk in Utrecht. Het handschrift van deze tekening wijkt essentieel af van het gotische schrift van Noorwits (zie afb. 9 en 10). Gewassen pentekening, 1664 (GA Hulst)

wat tijd gevegd. Vervolgens moest Noorwits eerst een ontwerp met beschrijvingen en modellen maken vóórdat een openbare aanbesteding kon worden gehouden. Deze werd bepaald op dinsdag 8 april 1664, 's morgens om tien uur in het Hulster stadhuis, omdat dan de commissie uit de Raad, bestaande uit Philip Jacob van de Boetzelaer, heer van Asperen, en Cornelis van Vrijbergen, haar ronde door Staats-Vlaanderen maakte.

Veel tijd was er na de beslissingen van 7 februari dus niet over. In Den Haag deed procureur Van der Cruick dan ook voortdurend 'debvoir [...] soe byden Contrerolleur Noorwits, schrijnwercker, ende draeyer, tot het becoemen vant model vermits tselve haestich was'. Pas in een brief van 8 maart toonde hij opluchting: hij had 'eyndelyck de teeckeningh ende model vanden toorn (Omme

daernaer een tot Hulst gemaect te werden'. De prijs viel hem niet mee: Noorwits taxeerde de kosten van het model op 200 gulden, mogelijk het bedrag aanhoudend dat hij zojuist in Utrecht had ontvangen. Uiteindelijk declareerde hij slechts 15.10.8 ponden Vlaams, ofwel ruim 93 Hollandse guldens.⁶⁷ Zelf zou hij van de stad Hulst 'over sijn concepten ende industrie in het gemaecte Model van den thoorn' 12.10 ponden Vlaams, dus ruim 72 Hollandse guldens krijgen.⁶⁸ Verder beschikte Van der Cruick over twee tekeningen, en drie dagen later over nóg twee die Noorwits op zijn verzoek alsnog had gemaakt, plus één 'op 2 houtte plancken geplackt'. Alles stuurde hij 'Cito' – snel – met de schuit naar Hulst. Maar één ding miste hij ernstig: een bestek, 'alsoo Monsieur Noorwits seyde daertoe geen last en hadde'.⁶⁹ Er is intussen geen enkele aanwijzing voor, dat Noorwits zich in het verre Hulst op de hoogte had gesteld van de situatie ter plaatse. Hij zal zich hebben gebaseerd op de tekeningen en beschrijvingen die al begin februari naar de Generaliteit waren gezonden, op nieuwe informatie en op 'ampele' gesprekken met Van der Cruick.

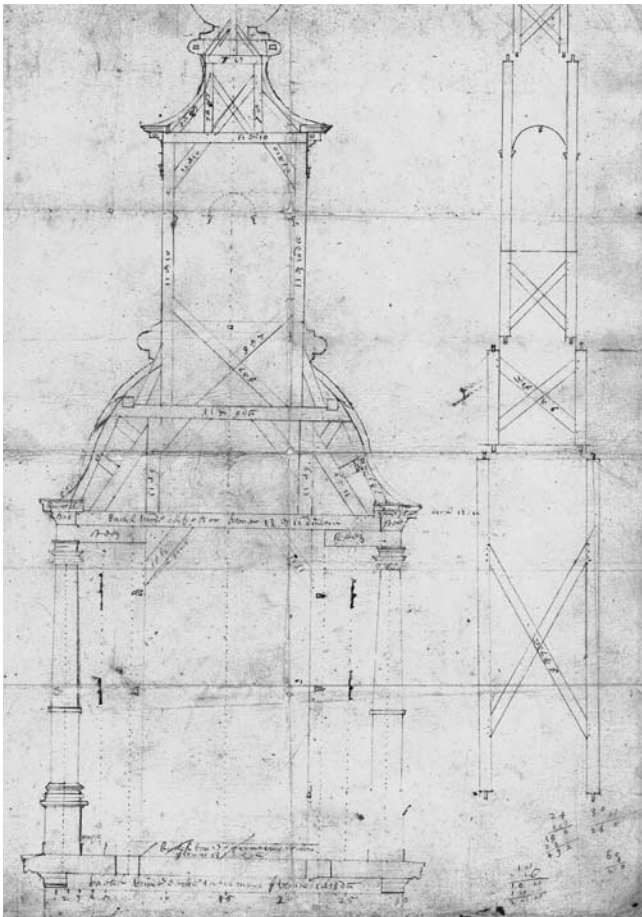
In Hulst zette men zich direct na ontvangst aan het kopiëren van de stukken. We kennen tenminste betalingen aan enkele schrijvers en

tekenaars.⁷⁰ Twee tekeningen zijn bewaard gebleven. De eerste, een in kleuren ingewassen pentekening van hoge kwaliteit, heeft het karakter van een presentatiedocument van de architect zelf, al zijn de bijbehorende teksten niet geschreven in het gotische schrift dat we van Noorwits kennen; paste hij een latijns schoonschrift toe of is dit de hand van een meewerkende assistent (afb. 14)? De tweede, een potloodtekening, laat de constructies binnen de toren zien en daarnaast die van de afzonderlijk in te bouwen klokkenstoel. De teksten hierin lijken evenmin door Noorwits geschreven, maar veeleer in een grovere hand, die wel verwantschap heeft met die van de Hulster aannemer en tekenaar Joannes van der Schaeff. Zo te zien is dit een kopie naar Noorwits, die ook tijdens het werk is gebruikt.⁷¹ Ook het bestek kwam tenslotte via Van der Cruick binnen en werd meermalen gekopieerd. Nog eenmaal ging het ter controle naar Noorwits terug en vervolgens werd het rondgezonden naar potentiële aannemers.⁷² Die waren inmiddels op de besteding geattendeerd door middel van 'plackbrieven', gedrukt in opdracht van de Raad van State.⁷³ Deze waren niet alleen op 26 maart in Hulst bevestigd 'op sijn behoerlijke plaetse' – op de vier stadspoorten en de deuren van de kerk, het stadhuis en het landhuis van Hulsterambacht – , maar ook gebracht naar Vlissingen en Gent, opgestuurd naar Brussel en zo te zien naar Antwerpen (afb. 15).⁷⁴ Het bestek, overigens vol met nauwkeurig aangegeven houtconstructies en precies voorgeschreven houtsoorten en -kwaliteiten, en de twee bewaard gebleven tekeningen verstrekken ons een goed beeld van Noorwits' plannen.⁷⁵ Zijn toren telde drie geledingen. De onderste was het gespaard gebleven achthoekige basement van de oude vieringtoren. Daarvan diende het aangestaste muurwerk tot een voet onder de omloop te worden weggebroken, waarna op het bereikte lagere niveau een nieuwe lijst, een achttien duim dikke 'Cronementslijst' en een vloer moesten worden aangebracht (afb. 16).

Hier begon de tweede geleding met op de kroonlijst een plint voor een balustrade met zestig balusters en met piëdestals op de acht hoeken. Op deze piëdestals, die precies aansloten op de acht verticale ribben van de oude torenromp, zouden acht nieuwe, vrijstaande 'Calommen' van blauwe, Belgische hardsteen worden geplaatst. Samen met hun basementen en Ionische kapitelen zouden deze zuilen twintig voet hoog zijn – gerekend in Rijnlantse maat.⁷⁶ Op een derde van hun hoogte dienden ze te worden versierd met twee horizontale 'banden van ses duim breed ende rontom over de Calomme stekende twee duim'. Achter de zuilen en een omgang moest rond een forse houtconstructie een achtkantig, gemetseld corpus worden opgetrokken. In dit corpus, waar de luid- en slagklokken zouden worden opgehangen, waren in vier muurvlakken galmgaten geprojecteerd. Hiervoor zou 'het lijstwerck vande oude galmgaten daer weder connen gebracht werden'. Hergebruik van gespaard gebleven materiaal werd dus niet vermeden – dat tekent zowel gewoonte als zuinig beleid.⁷⁷ De vier overgebleven, op de hoofdwindstreken gerichte muurvlakken waren gereserveerd voor de vier wijzerplaten van het uurwerk, met eronder vier grote arduin- of Belgische witte stenen met de wapens van de Generaliteit, het graafschap Vlaanderen, de prins van Oranje en de stad Hulst.⁷⁸ Deze etage zou aan de buitenzijde worden bekroond met een hoofdgestel of tafelmunt van architraaf, fries en kroonlijst; binnen zou ter hoogte

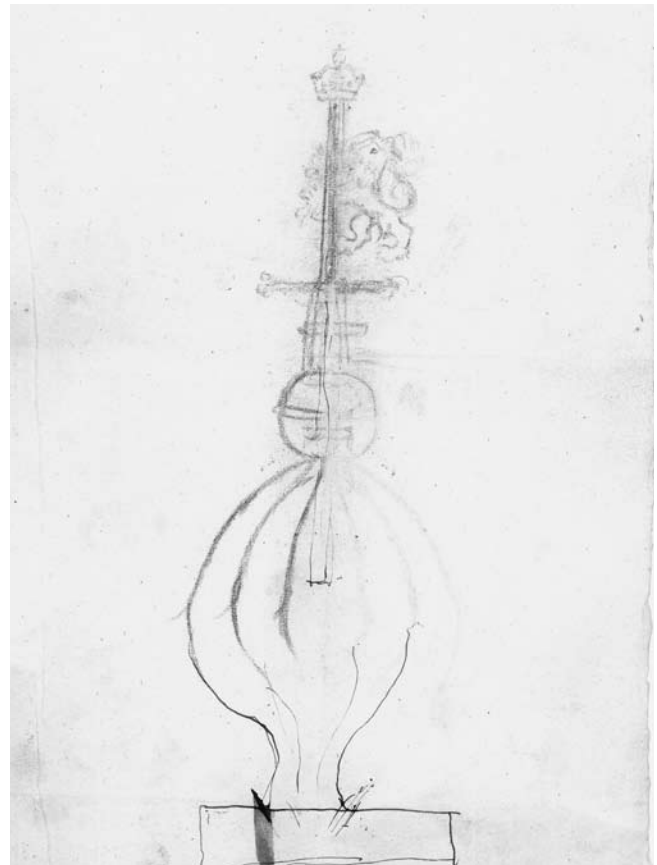
Afb. 15. 'Plackbrief' (aanplakbiljet) voor de aanbestedingen van werkzaamheden aan de Hulster Willibrorduskerk, 8 april 1664 (GA Hulst)

Afb. 16. Joannes van der Schaeff (?) naar Pieter Noorwits, De houtconstructies in de nieuwe toren te Hulst. Rechts de geledingen van de klokkenstoel, die vrij in de toren diende te worden geplaatst om trillingen bij het gebruik van de klokken op te vangen. Tekening in zwart potlood (GA Hulst)

van het fries een 'sterre' van balken worden aangebracht, afgedekt met een zoldervloer waarop, naar we mogen aannemen, het uurwerk moest worden geplaatst – en wellicht later ook het klavier van Hemony's klokkenspel.

Boven het hoofdgestel plande de architect een golvend toelopend 'Coevoersdack', zo te zien een Rijndekking met schaliën, binnenwerks gesteund door een constructie, gebaseerd op stijlen van 5½ voet hoogte. Ter versiering dienden uit de buitenzijde van dit koeverdak, precies boven de galmgaten in het corpus, vier dakvensters uit te springen, 'met frontespies ende cieraet [...] op ijder voor gemelte piramide ende dobbelt vergult'. Dit dak vormde de overgang naar de derde geleding. Het moest uitlopen op een volgende daklijst met kleinere diameter, waaruit zich het 'belfroit' verhief, de open lantaarn, bestemd voor de speelklokken van het carillon. Deze lantaarn werd opgebouwd met acht stijlen, die binnen het koeverdak steunden op een tweede ster van balken, gelegen op de koppen der binnenwerkse stijlen. Zowel de acht stijlen van de lantaarn als de zoldervloer op deze ster dienden geheel met lood te worden bekleed. Het belfroit werd bekroond met een makelaar, waaromheen een hol oplopend 'keteldak' met schaliën was gepro-

Afb. 17. Herman Corthuys (?), Ontwerp voor een kruis en vaas met de leeuw van de Generaliteit op de toren van Hulst. Ruwe potloodschets (GA Hulst)

jecteerd. Hierboven kwam een gesloten peer met erop een vergulde bol, een kleinere bol en een peertje. Daaruit zou een kruis steken, voorzien van een metalen vaas met het wapen van de Generaliteit (afb. 17). De werkzaamheden, aldus het bestek, moesten op 30 september 1665 zijn voltooid.⁷⁹

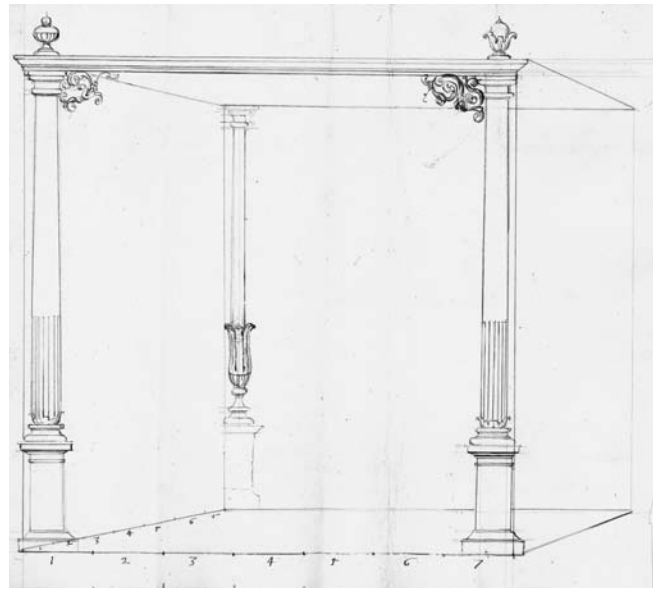
Alle documenten en modellen waren op tijd, op de dag van de aanbesteding, 8 april 1664, in Hulst aanwezig. Daar verzamelden zich toen de Raadsheren Van Asperen en Van Vrijbergen, de magistraat van de stad en vertegenwoordigers van Hulsterambacht en van de tiendheffers. Behalve de toren zouden ook de nieuwe kappen op het dwarsschip en op de kapellen worden aanbesteed. Eerst werden de condities voorgelezen. Vervolgens werd het werk aan de toren in veiling gebracht en 'gemijnt' door Guillaume de Noyelle uit Gent, die overigens de schrijfkunst niet meester bleek.⁸⁰ Voor 15.900 gulden zou hij, samen met vier collega-aannemers, de torenbouw realiseren. Tegelijkertijd werd het herstel van de kruiskappen gegund aan Anthony Casset en twee collega's voor 5.000 gulden, terwijl voor hetzelfde bedrag het herstel van de kappen van de kapellen ging naar een driemanschap onder leiding van Pieter Melis. De beslissingen van deze dag moesten nog worden goedgekeurd door de volledige Raad van State. Die deed dit op 30 april, 'mits dat de betalinge daervan geschiede buyten costen vant Landt'.⁸¹

Torenbouw

De Hulster magistraat zag nu alle reden om haast te maken. Kennelijk schreef het college direct na de aanbesteding aan aannemer De Noyelle om nog vóór pasen, dat wil zeggen vóór 13 april, binnen vijf dagen, met ‘het af breken vanden torre’ te beginnen. Dat was niet mogelijk, liet deze antwoorden. Maar na de feestdagen zou hij met voldoende ‘werckvolck’ komen. De goedgekeurde ‘conditien’ van de bouw had hij toen nog niet eens in huis; toezending daarvan vroeg hij op 27 mei.⁸² Intussen was Marten Marchant al bezig, puin af te voeren.⁸³

Terzelfder tijd moesten er regelingen worden getroffen voor de dagelijkse leiding en inspectie tijdens de bouw. In zijn bestek had Noorwits met nadruk vastgelegd, dat hijzelf daarvoor niet beschikbaar was. Ook later, en op aandrang van Van der Cruck, was hij dat niet.⁸⁴ De aannemers dienden, aldus de architect, de meeste materialen zelf in te kopen en verantwoordelijkheid te dragen voor de kwaliteit ervan. De naleving stond ‘ter visitatie vande heeren Besteders, ende soodanige als haer Edel Mogenden daertoe sullen gelieven te autoriseren’. Hetzelfde gold voor het toezicht op de bouw: ‘oock sullen de Besteders vrijstaen soo dick ende menichmael als haer sal gelieven te comen visiteren ofte het alles ter goeder trouwen toegaet ende behoorlijk volgens het Besteck ende teijckeninge wert gemaect’.⁸⁵ Dus wees de stad Hulst, waarschijnlijk na overleg met de andere partijen, enkele deskundigen aan om haar in dezen te assisteren. Direct gebeurde dat niet – zodat later door de deskundigen kon worden gemeld dat bepaalde steen al was verwerkt ‘alheer wij van dheeren daer toe gestelt waeren’.⁸⁶ Maar in november 1664 waren zij in ieder geval benoemd: de meester-timmerlieden of -metselaars Pieter Danckaert, Joannes van der Schaeff, Huych Jansz. Ridder, Gilles Gernaet en Willem Evertsz. van Neuirden.

In de eerste plaats kregen deze heren te maken met de confrontatie, door De Noyelle en zijn collega’s, van het bestek en bijbehorende tekeningen met de werkelijkheid van de afgebrande toren. Dat bleek ook wel nodig. Noorwits was uitgegaan van een drie voeten te kleine omtrek van het basement van de toren. Waarschijnlijk waren de gegevens, die hem vanuit Hulst waren aangeleverd, niet nauwkeurig genoeg geweest, dan wel hanteerden de Hulstenaren een kleinere voetmaat dan de Rijnlandse, mogelijk de 2,7 cm kortere Antwerpse. In ieder geval was Noorwits’ bovenbouw te breed, moest deze worden versmald. Maar dít zou tot gevolg hebben dat er geen ruimte over was voor een omgang van ‘2. voet cleijne maat’ – zoals de bouwtekening voorschreef – , ja dat zelfs de vrijstaande zuilen geheel tegen de buitenmuur van het corpus van de tweede geleding kwamen te staan. Dus diende deze buitenmuur 1½ voet naar binnen te worden verplaatst. De rest kon worden gewonnen door de spouw tussen deze en de binnenmuur, waarin de stijlen van de houtconstructie ruim waren opgenomen, te beperken.⁸⁷ Daarnaast stelden de aannemers een aantal kleinere wijzigingen voor, deels uit technische, deels uit esthetische overwegingen. Bijvoorbeeld moesten er gaten in de zoldervloeren worden aangebracht voor de gewichten waarmee het uurwerk gaande werd gehouden, en waardoor de klokken konden worden opgehesen. En het keteldak boven de lantaarn wilden zij graag verhogen: het was nu te

Afb. 18. Johannes de Mol of zijn meesterknecht Johannes Pauwels, Ontwerp van de ombouw van het uurwerk voor Hulst. Binnen het getekende raamwerk werden het uurwerk en de speeltrommel geplaatst. Het geheel zou in de tweede geleding van de toren worden opgesteld in een kamertje, getimmerd door Willem Evertsz. van Neuirden. Pentekening (GA Hulst)

plat, zeiden zij, ‘t’welck ten opsichte vande hoochde teenemael soude defigurieren’. Bovendien zou dit dak kunnen worden verfraaid met vier ‘klein vinsterkens’, precies boven de geplande dakkapellen in het lagere koeverdak, en ieder bekroond ‘met vergulde copen ofte piramiden naar behooren’. In totaal zou door hun voorstellen de toren hoger worden, zeker als ook de acht zuilen van de tweede geleding werden verlengd ‘in consequenthey van hunne hoohe dijsantie’.⁸⁸ Al deze voorstellen werden uiteindelijk namens de stad Hulst ‘gevisiteerd’ door de bouwkundigen Van Neuirden en Van der Schaeff en door hen goedgekeurd. Maar ongetwijfeld hadden zulke veranderingen financiële gevolgen. Pieter Danckaert maakte kort hierna met twee collega’s een schatting van de meerwerkkosten. Die kwamen uit op bijna 2.500 Hollandse guldens.⁸⁹

De bouw kon beginnen, burgemeester Benjamin de Beaufort legde dan ook de eerste steen.⁹⁰ Maar toen was het al 1665. Niet onbegrijpelijk was het daarom, dat het bouwproces niet voor iedereen snel genoeg ging. Klachten kwamen er van de weduwe van de inmiddels overleden uurwerkmaker De Mol uit Brugge. Half januari 1665, precies een jaar nadat deze de opdracht voor een uurwerk had gekregen, lag er in de toren nog geen zolder waarop het uurwerk moest worden geplaatst. Maar de meesterknecht diende hier nu wél de maat te nemen, en met de aannemer te bepalen waar het gevaarte precies moest staan. Een bewaard gebleven tekening van de ombouw ervan, wellicht juist ten behoeve van deze metingen gemaakt, laat in ieder geval zien dat uurwerk met speeltrommel samen een vloeroppervlak zouden krijgen van zeven bij zeven voet (afb. 18). En nog erger werd het toen er weer een jaar later nog steeds geen zoldervloer lag. Contractueel was de levertijd van het uurwerk op twee jaar gesteld. Uitstel van levering, noodgedwongen of niet, zou voor

Afb. 19 a,b,c,d. (v.l.n.r.) Abraham Eyckens (?) naar een ontwerp van Olivier van den Driesschen, Arduin- of Belgisch witte stenen met de wapens van de Staten-Generaal, het graafschap Vlaanderen, prins Willem III van Oranje en de stad Hulst. De stenen werden in de muren van de tweede geleding van de toren ingemetseld. Bij de latere brand van 1876 bleven ze gespaard. Thans zijn ze op verschillende plaatsen opgenomen in de muren van het Hulster stadhuis (Foto's door de auteur)

de Brugse firma onherroepelijk verlating van de betaling betekenen. Toch was er in dit kader intussen wel werk verricht: Willem Evertsz. van Neuirden kreeg tenminste in 1665 en 1666 betalingen voor de vervaardiging van een houten kamer, waarin uurwerk en speeltrommel zouden komen te staan. En nog vóór april 1666 zou het gevaarte door schipper Guillaen van Loerinchhove uit Brugge worden gehaald.⁹¹

Dit zou niet de enige conflictstof zijn. Irritatie tussen de bouwers zelf klonk door toen een van de aannemers, Bernaert Maes uit Aalst, in april 1665 vrijdom van tolleren vroeg om uit Brussel de vier grote blokken arduin aan te voeren, waarin de wapens van Generaliteit en Vlaanderen, Oranje en Hulst moesten worden gehakt. Maar het vervoer over water naar Hulst ging langzaam vanwege slecht weer en hoog water. En ook anderzins vlotte het niet, schreef Maes: 'ick moet alles belooopen ende sien dat het alles wel beschickt wort, want mijn confreres die laetender my alleen mede ghewoorden'. Niettemin gelukte de levering der wapenstenen, die overigens minder omvangrijk werden dan het bestek voorschreef omdat het corpus van de tweede torengeliding was verkleind. De voorstellingen erop werden ontworpen door de Hulster schilder Olivier van den Driesschen, en mogelijk gebeeldhouwd door Abraham Eyckens, een plaatselijke steensnijder die ook andere sculpturen aan het gebouw vervaardigde (afb. 19 a,b,c,d).⁹² Ook later, in december 1666, leek er onderling wantrouwen te bestaan. Aannemer De Noyelle vroeg toen tenminste de Hulster overheid, alleen betalingen inzake de bouw te doen in zijn aanwezigheid dan wel met zijn medeweten, om reden 'die hem versoecker Jegens sijne mede compaignons volgens notariael Contract is moverende'.⁹³

Bovendien waren al eerder problemen ontstaan tussen de aannemers en de inspecteurs. Of die mede waren veroorzaakt doordat de door het bestek gestelde opleveringsdatum, 30 september 1665, niet werd gehaald, is niet duidelijk. In augustus 1665 constateerden de controleurs, dat lijsten aan de bovenzijde van de lantaarn niet overeenkomstig het bestek waren gemaakt. Het meningsverschil leidde tot staking van het werk. Het was in dit kader dat Van der Cruick in Den Haag vergeefs probeerde, Noorwits naar Hulst te krijgen om de zaak op te lossen. Hoe het conflict uiteindelijk werd gesust is niet duidelijk. Wél blijkt het, dat sindsdien de inspecteurs 'hebben daer moeten alle daege bij zijn', zoals zij meermalen klaagden, om met de 'baesen' twijfelgevallen op te lossen. Daarover brachten zij vervolgens rapport uit aan het stadsbestuur.⁹⁴ Dat dit alles niet bevorderlijk was voor de sfeer, bleek in de volgende herfst of winter. Willem Evertsz. van Neuirden, één van de controleurs, liet de magistraat weten dat hij wegens zijn nauwgezetheid door de aannemers 'seer quaelijck [...] was] bejegent met groote dreijgementen als anders'. Dus vroeg hij, 'om ongemacken voortecomen', de heren ontslag uit zijn functie, ook al leed hij er inkomstenverlies door.⁹⁵

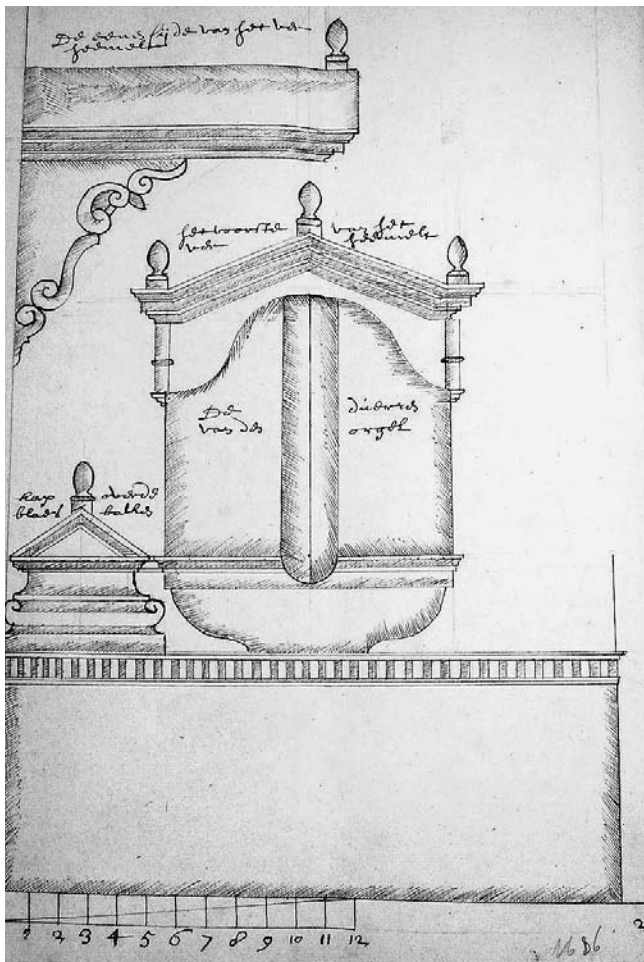
Ook dit maakte echter geen eind aan de klachten van de overgebleven controleurs. De peer was te zwak van constructie, vonden zij omstreeks 1 april 1666, en moest dus worden verstevigd. Er waren te kleine schaliën op gelegd, het lood daaronder was ook al te krap bemeten – maar 'de bazen niet en wilden souderen' tegen inwateren. En wat lager waren er te weinig krammen in de stenen kozijnen aangebracht, zodat de onderdelen konden gaan

wijken.⁹⁶ Het lijkt erop dat de aannemers hun 'aengenomen Werck', zoals zij het terecht dikwijls noemden, te krap hadden begroot en bezuinigingen zochten. Bovendien wisten zij kennelijk steeds maar niet, hoe groot de klokgaten in de diverse torenvloeren moesten zijn: nog op 29 oktober 1666 gaf François Hemony tenminste aan burgemeester Hans Willem van Duyven de diameters van de grootste klokken door.⁹⁷

Toch meldden juist in diezelfde dagen de aannemers, dat het werk wat hen betrof gereed was. Dus klommen de inspecteurs Van der Schaeff en Ridder op 8 november opnieuw naar boven en ontdekten nog een aantal onvolkomenheden. Stijlen op de loodzolder dienden nog met lood te worden bekleed, ook elders was soms te weinig lood aangebracht, sommige piramiden op de dakkapellen waren nog niet verguld, knipsloten ontbraken aan diezelfde dakramen, de borden in de galmgaten waren te dik, het oude muurwerk in het basement was nog niet voldoende gerepareerd.⁹⁸ Snel zullen de aannemers dit hebben bijgewerkt. Naar hun mening moest het werk nu ook klaar zijn. Zij wensten een spoedige eindinspectie, want pas daarna zou door het weinig solvabele Hulst hun laatste termijn worden betaald. De magistraat gaf dit door aan de Raad van State, overigens onder aandrang dat ook deze laatste handeling zou plaatsvinden in bijzijn van de commissarissen van de Raad, Van Asperen en Van Vrijbergen. Dat zou wél wachten tot maart 1667 betekenen. De aannemers waren daar weinig gelukkig mee en lieten dan ook een rekest opstellen om snellere afwerking. Dat werd door Van der Cruick aan de Raad doorgegeven.⁹⁹

Dit leidde al op 25 november 1666 tot het Raadsbesluit, dat de toren ter afsluiting mocht worden geïnspecteerd. Toch werd het nog januari 1667 voordat alle inspecteurs, nu vier man, de toren doorliepen, gewapend met een lijst waarop zij steeds hun punten van kritiek hadden genoteerd. Hun oordeel, op 11 januari, was kort: alles was nu in orde. Alleen diende het houtwerk nog te worden geschilderd, maar dat was niet aan deze aannemers opgedragen. Dus maakte het viertal een slotberekening. Voor sommige oplossingen was tóch van het bestek afgeweken. Die oplossingen waren soms te beschouwen als meerwerk, maar soms ook als positief te waarderen besparingen. Als die twee tegenover elkaar werden gezet, bleek de begroting uiteindelijk met 416 gulden en 14 schellingen te zijn overschreden. Kennelijk was dat acceptabel.¹⁰⁰ De Raadsheren van State konden komen.

Maar één probleem, dat verder buiten onze aandacht blijft, was hiermee niet opgelost: het financiële. Gedurende de hele bouwperiode, en ook tijdens die van het herstel van de andere kerkdelen, was met Hulsterambacht en de tiendheffers onenigheid gebleven over betalingen. Om aan zijn contractuele verplichtingen te kunnen voldoen had Hulst heel wat kosten gedekt uit de kerkelijke goederen, en bovendien nu en dan geld moeten 'negotieren', tegen rente lenen bij particulieren. Een en ander zou uitlopen op nieuwe procedures voor commissarissen uit de Hoge Raad, die uiteindelijk in 1671 en 1676 de partijen bij elkaar brachten en de oude normen aanhiielden.¹⁰¹ Ook deze financiële perikelen hadden het tempo van de bouw niet bevorderd. Hetzelfde gold trouwens ten dele voor het bij François Hemony bestelde carillon: dat zou pas eind 1671 door diens broer Pieter worden geleverd.¹⁰²

Afb. 20. Friderich Knobel (?), Het Louis Isoré-orgel uit 1612 in de Willibrorduskerk in Hulst. De orgelkas is frontaal afgebeeld met gesloten deuren. Links een zijaanzicht van de kap van de kas en een kap op de blaasbalgen. Werktekening, gemaakt in het kader van de orgelrestauratie van 1685/1686, met pen (GA Hulst)

Slot: een levendige classicistische toren

De toren was nu klaar, het dak van het dwarsschip was dat al eerder. Alleen aan het hoogkoor, waarschijnlijk door de calvinisten niet gebruikt, moest het werk nog beginnen: dat werd pas op 8 april 1669 aanbesteed.¹⁰³ Het middenschip van het kerkgebouw moet toen ten minste provisorisch allang weer in gebruik zijn geweest. Al op 22 januari 1664 was gesproken over herstel van de preekstoel, op 20 juni van dat jaar werd Martin Bourgeois betaald voor reparatie van het magistraatsgestoelte, terwijl in een rekening van 1665 een al vroeger ‘maecken ende repareren’ van de bank voor luitenants en vaandrigs van het garnizoen wordt vermeld. En op 9 mei 1665 bevestigde organist Folckert Crusen de ontvangst van betaling voor reparaties aan het orgel.¹⁰⁴ Maar afrondende werkzaamheden aan het interieur vonden nog plaats tussen 1666 en 1686 (afb. 20).¹⁰⁵

Welke architectonische kenmerken bood nu Noorwits’ scheping? Voorop dient te staan dat zijn toren bij een volgende brand,

in de nacht van 31 augustus op 1 september 1876, verloren is gegaan. Een neogotische bovenbouw met spits – ontworpen door P.J.H. Cuypers – kwam er toen voor in de plaats; die spits werd, op zijn beurt, in september 1944 ook weer verwoest, nu bij oorlogshandelingen, en in 1957 vervangen door een moderne, niet onaangevochten bekroning door J. Brouwer. Voor stilistisch onderzoek naar de toren van Noorwits zijn wij dus aangewezen op het bewaarde bestek, op de twee bouwtekeningen uit 1664 – de ene van Pieter zelf, de andere een kopie naar hem – en verder op bestaand beeldmateriaal.¹⁰⁶ Omvangrijk is dat niet. Uit 1739 dateert een gravure door H. Spilman naar een tekening door A. de Haan, met de Willibrorduskerk gezien vanuit het noordwesten (afb. 21). Vervolgens is de toren enkele malen afgebeeld door de lokale schilder Jan Haak (1826-1881), met name heel nauwkeurig en gedetailleerd in een stadsgezicht met de Markt en de kerk, vanuit het zuidwesten (afb. 22). Als derde is daar een vlotte schets, vanuit het noordoosten, door de bekende monumentenkundige Victor de Stuers (1843-1916), gedateerd 1874. Tenslotte is een exemplaar bewaard van een foto, die omstreeks datzelfde jaar van de kerk moet zijn gemaakt vanuit het zuiden, en wel vanaf de toren van het tegenoverliggende stadhuis, dus vanaf gelijke hoogte en zonder perspectivische vertekening (afb. 23).¹⁰⁷ In combinatie laat dit materiaal wel enkele voorzichtige opmerkingen toe.

Noorwits volgde voor zijn Hulster ontwerp, evenals voorheen voor de definitieve versie van de dakruiter van de Nieuwe Kerk in Den Haag, een in zijn jaren klassiek, drievoudig schema: op een onderbouw – dikwijls vierkant van grondvorm – werd een zuilenverdieping geplaatst, en daarboven een achzijdige houten torenbekroning.¹⁰⁸ Vooral Hendrick de Keyser (1565-1621) en diens Amsterdamse collega’s hadden eerder in de eeuw dit schema stelselmatig, en tegelijk vol afwisseling toegepast. Evenals de Amsterdammers streefde Noorwits naar afwisseling door iedere geleding verder te laten inspringen en een eigen karakter te geven. In zijn Hulster toren ging hij hierin verder dan in zijn Haagse, alleen al omdat de laatste beperkter van omvang bleef aangezien er geen carillon in zou worden geplaatst en de toren zelf niet te zwaar mocht zijn daar hij in het interieur van de kerk niet door zuilen werd ondersteund. In de Hulster toren bracht hij bovendien, ter onderscheiding van de geledingen, stevige horizontale accenten aan. Hij gebruikte daarin antiquiserende elementen, maar niet zo uitgebreid als zijn Amsterdamse voorgangers dat deden: wél klassiek lijstwerk en balustrades, maar bijvoorbeeld geen obelisk, vazen of pinakels. Die treffen wij ook niet aan in zijn Haagse toren. We vinden die, trouwens, evenmin in de Nieuwe Toren van Kampen, ontworpen door zijn classicistische leeftijdsgenoot Philips Vingboons. Dit was een kenmerkend onderscheid tussen De Keyser en de generatie van Vingboons en Noorwits – een generatie die minder beeldhouwkunstige elementen toepaste, en meer architecturale.

Wij zagen al dat Noorwits zich baseerde op de onderbouw van de afgebrande toren, op een achthoek dus en niet op een vierkante romp, zoals bij de meeste Amsterdamse torens. In deze Hulster onderbouw overheersten nog de gotische verticale lijnen dankzij ribben op de acht hoeken en spitsbogige blindnissen in de meeste velden. Noorwits integreerde deze in zijn ontwerp.

Afb. 21. H. Spilman naar A. de Haan, *De Willibrorduskerk gezien vanuit het noordwesten. Rechts is deels het schepenhuis zichtbaar (vgl. afb. 2)* (Particuliere collectie)

Dat lijkt strijdig met de renaissancistische principes, die middeleeuwse vormen juist als barbaars terzijde schoven, maar was het niet per se. Italiaanse classicistische voormannen, ook door Nederlandse architecten gevolgd, schreven bij het werken aan een bestaand bouwwerk *conformità* voor, voortzetting van de reeds toegepaste stijl. Daaruit valt het bijvoorbeeld te verklaren dat Jacob van Campen (1596-1657), classicist bij uitstek, een toren vol gotische trekken ontwierp voor de Nieuwe Kerk in Amsterdam.¹⁰⁹

Het klassieke torenschema volgens kwam Noorwits uit op drie achthoekige etages, en dus op een dreiging van eentonigheid. Die lijkt hij allereerst te hebben bestreden met zijn stevige horizontale accenten, zwaarder dan die van Hendrick de Keyser. Op de overgang naar de tweede geleding kwamen een flink overstekende kroonlijst en een balustradeomgang met forse balusters en piëdestals. De afscheiding met de volgende verdieping, dus met de lantaarn, accentueerde hij door het nadrukkelijk aanwezige hoofdstel en het duidelijk zichtbare koeverdak. En ter afdekking van de lantaarn koos hij voor het al even zichtbare keteldak. De Keyser en de zijnen hadden hier juist oude vormen, zoals de

appel, vervangen door bijna platte daken en wekten de indruk dat zij de volgende etage koud op de vorige plaatsten. Die indruk zwakten ze soms af door het gebruik van frontons of boogfriezen, die bij Noorwits niet voorkomen. Wilde Pieter hier misschien weer vroeger aanwezige vormen laten terugkeren, was het glooiende koeverdak een reminiscentie aan de verwoeste appel? Had Hulst hem zoiets gesuggereerd? Handhaafde hij daarom ook de gesloten peer, die intussen eveneens van de Amsterdamse torens was verdwenen?¹¹⁰

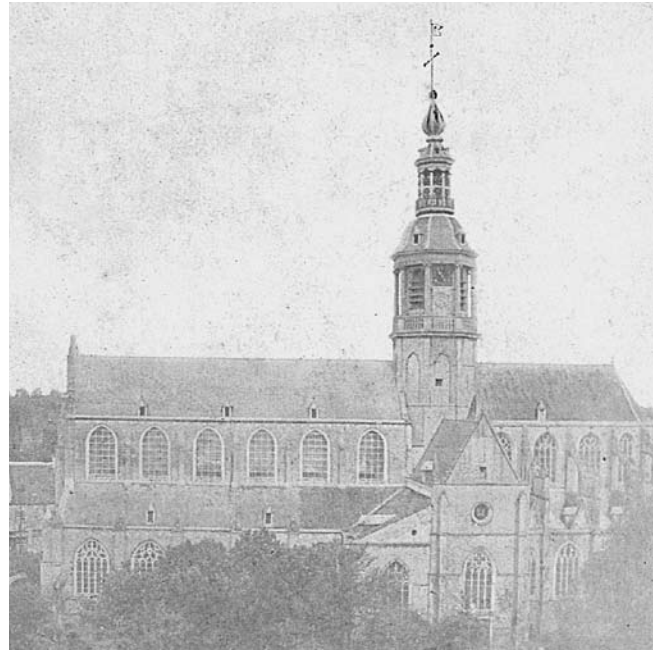
Op de tweede geleding plaatste Pieter niet, zoals sommige collega's, meteen een houten, met lood bedekte constructie. Voor het achthoekige klokhuis met wijzerplaten, wapenstenen en galmgaten schreef hij nog steen voor 'van natuer als de oude mueren sijn', desnoods aangevuld met brokstukken van andere delen van het gebouw.¹¹¹ Ook hier hield hij zich aan de *conformità*. Dat gold ook voor zijn hergebruik van de omlijsting van de galmgaten; maar hier waren voorheen al rondbogen toegepast, die hij met stilistische instemming zal hebben overgenomen, en zelf heeft aangevuld: de traceringen erin – te zien in zijn presentatietekening – komen precies overeen met die in zijn model van een koepel op de

Afb. 22. Jan Haak, *De Markt en de Willibrorduskerk te Hulst, vanuit het zuidwesten*. Olieverf op doek (Particuliere collectie)

toren van de Utrechtse Buurkerk. Noch uit het bestek, noch uit de afbeeldingen valt op te maken of hij deze muren door nissen liet onderbreken. Dat was misschien ook niet nodig, omdat ze al flink gevuld waren. Voor de muurvlakken met de wijzerplaten en wapenstenen – mogelijk door de opdrachtgevers bedoeld om hun gezag in deze regio te tonen – lijkt Noorwits het voorbeeld van De Keyzers Westertoren te hebben gevolgd. Daarin komt immers, zeldzaam, een wapen – het Amsterdamse – voor, ruim geplaatst onder de wijzerplaten van het uurwerk.

Het meest opvallend aan deze etage is het gebruik van vrijstaande zuilen. De Amsterdammers hadden deze al toegepast, in navolging van schrijnwerkersarchitectuur.¹¹² Hendrick de Keyser had in de Zuiderkerkstoren (1614) en de Jan Rodenpoortstoren (1616) de hoeken van het vierkante corpus van de tweede geleding afgeplat en er in totaal vier overhoeks en vrijstaande, decoratieve zuilen voorgezet. Dat was later ook gedaan door Edmond Hellenraet in de Wijnhuistoren in Zutphen (1637-1641). Als enige ging Noorwits verder dan zij. Hij besloot tot acht Ionische zuilen, staande op de punten van zijn octagoon. Onder een hoek van 45 graden, zoals hij in aanslui-

Afb. 23. Anoniem, *De Willibrorduskerk, vanaf de toren van het stadhuis, dus uit het zuiden, gefotografeerd omstreeks 1875* (Oudheidkundige Kring 'De Vier Ambachten', Hulst)

ting bij de Amsterdammers in de Haagse Nieuwe Kerkstoren had toegepast, hoefde hij ze hier niet te plaatsen. De octagonale vormen in Hulst lieten voor de voeten en de kapitelen van de zuilen een wijdere hoek toe. Met dit achttal zuilen zette Noorwits precies de oude architectuur van het basement voort. De piëdestals in de balustrade sloten aan bij de ribben in de oude romp, de zuilen trokken dus de verticale lijn daarvan door. Misschien weer een reden voor Noorwits om de horizontale torendelen, als tegenwicht, zwaar te accentueren. Overigens hadden deze zuilen, minder dan die in de Haagse Nieuwe Kerkstoren, een dragende functie, en meer een decoratieve. Zij verstevigden het classicistische uiterlijk van de toren en toonden in hun Ionische kapitelen precies de vormen die de Italiaan Vincenzo Scamozzi daaraan had gegeven: de hoeken van de Ionische voluut waren gespleten, zodat aan vier zijden een volledige voluut kon worden aangebracht.¹¹³ De zuilen doorbraken iedere eentonigheid, gaven juist aan deze geleding een verrassend eigen, levendig karakter. En doordat zij niet te zwaar waren, lieten zij volop zicht toe op het inspringende klokhuis met zijn wijzerplaten en muurdecoraties.

Ook het hoofdgestel erboven, met zijn nadrukkelijk in de bouwtekening als architraaf, fries en kroonlijst aangeduide onderdelen – en afwijkende vorm van het tafelmunt onder de balustrade –, beklemtoonde nog eens de aanwezigheid van klassieke elementen.¹¹⁴ Met het erop geplaatste koeverdak vormde het de overgang naar de derde verdieping met de lantaarn, waarin het carillon moest worden opgehangen. Deze had inmiddels klassiek geworden vormen, maar plaatst ons niettemin voor enkele vragen. Naar verhouding besteedt het bestek weinig aandacht aan deze verdieping.¹¹⁵ Het bepaalt dat de constructie geheel van

hout zou zijn, maar zegt niet of de stijlen overlangs in dezelfde hoeken als de achthoek moesten worden gezaagd – wat Noorwits overigens wél beoogde in zijn model voor de Utrechtse Buurkerk en wat hij realiseerde in de lantaarn van de dakruiter op de Haagse Nieuwe Kerk. Evenmin valt in het bestek iets te lezen over kapitelen ter bekroning ervan. Toch lijken de stijlen in het schilderij van Haak en op de foto van ± 1875 wél een soort kapiteel te dragen.¹¹⁶ Trouwens, in deze twee afbeeldingen is de etage bovendien met een eenvoudige balustrade omgeven, waarover het bestek al evenmin rept. Het zou hier kunnen gaan om een ‘galerij om de toorn’, waarvan de bouw in 1666 door Willem Evertsz. van Neuirden werd aangenomen en waarvoor hij nog datzelfde jaar én twee jaar later werd betaald.¹¹⁷ Of hebben we hier te maken met latere toevoegingen?

Niet zonder meer is ook duidelijk, of Noorwits in zijn ontwerp ideale verhoudingen nastreefde die door sommigen aan het Hollandse classicisme zijn toegeschreven. In de Nieuwe Kerk van Den Haag deed hij dat wél.¹¹⁸ Wij bezien hiertoe de verhouding tussen de hoogte van de Hulster lantaarn en die van de zuilenverdieping. Het bestek geeft niet precies aan, vanaf welk punt de hoogte van de stijlen in de lantaarn moet worden gemeten en maakt dus conclusies erg moeilijk.¹¹⁹ De potloodbouwtekening naar Noorwits levert ons van basement tot en met kapiteel van stijlen en zuilen een verhouding van 2:3. Wordt deze verhouding nu door het andere beeldmateriaal bevestigd? Er doemen in dit verband enkele problemen op. Ten eerste weten we, dat de aannemers tijdens de bouw de muurvlakken van de tweede etage mochten versmallen en de zuilen verlengen – en dat zij dus ingrepen in de onderlinge verhoudingen. Daardoor is het beeld van alle beschikbare latere afbeeldingen bepaald. Bovendien kenmerken afbeeldingen vanaf de grond zich door perspectivische vertekeningen die metingen voor een zuivere vergelijking bijkans onmogelijk maken; alleen de enig beschikbare foto kent dit probleem niet. Van de artistieke weergaven maakt het schilderij van Haak algemeen de meest nauwkeurige indruk; het geeft ook de proporties weer met een beperkte perspectivische afwijking. Dit blijkt vooral bij vergelijking met de foto, die ons de verlenging van de zuilen, en dus het scheeftrekken van de verhouding duidelijk en exact toont: deze werd 8:13. Dit wijst erop dat de bouwtekening inderdaad Noorwits’ bedoeling weergeeft: 2:3 is immers, voor de vergelijking met de foto, gelijk aan 8:12. Dit was precies één van de ideale verhoudingen volgens de antieke bouwmeester Vitruvius en in de zeventiende-eeuwse, eigentijdse praktijk.¹²⁰

Concluderend kunnen wij vaststellen, dat Noorwits voor Hulst een torenontwerp heeft gemaakt, waarin hij allerlei principes van het Hollandse classicisme, die in zijn dagen opgeld deden, welbewust heeft toegepast, soms op een duidelijk persoonlijke manier. Als architect aangetrokken door de Generaliteit, de soeverein van Staats-Vlaanderen, had hij Hulst een originele, levendige toren gegeven. Het stadsbeeld had daarmee een moderne blikvanger gekregen.

Noten

- * Met dank aan prof. dr. K.A. Ottenheim en dr. G.H.P. Steenmeijer voor het kritisch lezen van een eerdere versie van dit artikel. Evenzo aan de heer A.J.H.M. Prinsen, gemeentearchivaris van Hulst, die niet alleen dezelfde eerdere versie van commentaar voorzag, maar ook uiterst behulpzaam was bij het verrichten van het onderzoek op de door hem geleide archiefdienst.
- ¹ Gemeentearchief Hulst (GAH), Stadsarchief (SA), inv. nr. 1, Resolutiën van de magistraat van Hulst 1646-1666, 222ro (20 november 1663). Inv. nr. 437, Jaarrekeningen van de extraordinaris ontvanger Jacob de Vriese – tevens schepen – inzake de herbouw van de parochiekerk van Hulst 1663-1668, Eerste jaarrekening, 1ro-2vo. Inv. nr. 441 P, Concept van eenv verslag door Jacob de Vriese (24 november 1663). Nationaal Archief 's-Gravenhage (NA), 1.01.19, Raad van State (RvS), inv. nr. 621, Hulst aan Raad van State (22 november 1663). Jacob van Lansberghe, *Beschryvinge van de Stadt Hulst*, Rotterdam 1691, 51-56.
- ² GAH, SA, inv. nr. 288 G, Kwitantie voor geleverd bier voor degenen die bij het blussen hadden geholpen (28 maart 1664). Inv. nr. 288 I, Rekening voor verteringen door de spuitgasten (21 december 1663). Inv. nr. 288 J, Rekeningen voor het gebruik en het transport van de spuiten (9 december 1664).
- ³ NA, 1.01.19, inv. nr. 621, Hulst aan Staten-Generaal (22 november 1663). GAH, SA, inv. nr. 437, Eerste jaarrekening De Vriese, 2ro. Inv. nr. 441 N, Estimatie (14 januari 1664).
- ⁴ S. Groenveld, H.L.Ph. Leeuwenberg e.a., *De Tachtigjarige Oorlog. Opstand en consolidatie in de Nederlanden (ca. 1560-ca. 1650)*, Zutphen 2008, 117-120, 135-138. S. Groenveld, ‘In de frontlinie, Hulst en Hulsterambacht tijdens de Tachtigjarige Oorlog’, in: *Jaarboek De Vier Ambachten 2001-2003*, 13-42. De Generaliteitscolleges worden gewoonlijk hogere, centrale instellingen boven de soevereine gewestelijke Statenvergaderingen genoemd, maar stonden formeel daartussen: ze waren, met een term uit de bestuurskunde, intergouvernementeel.
- ⁵ S.J. Fockema Andreae, *De Nederlandse staat onder de Republiek*, Amsterdam 1969³, 86-88. W.J. Annard, *Bestuur en Bestuurders in Oost Staats-Vlaanderen 1645-1673*, Hulst 1993, 3-8. A. Meerkamp van Emden, *De archieven van de rechtbanken [...]. Zeeuwsch-Vlaanderen 1447-1798*, Middelburg 1919, XVIII-XXII. K. Heeringa, ‘Het aandeel van Zeeland in het bestuur van Staats-Vlaanderen’, in: *Nederlandsch Archievenblad* 23 (1914/1915), 45-60. P.W. Stuij, *Zeeuwsch-Vlaanderen. De geschiedenis van een grensgebied*, Zutphen 1990. A.M.J. de Kraker, ‘De woelingen der Watergeuzen om het Vlaamse kustgebied. Een onderzoek naar hun acties in de Vier Ambachten en de gevolgen daarvan tussen 1572 en 1576’, in: *Jaarboek De Vier Ambachten 1980/1981*, 65-186, aldaar over Biervliet: 163-169. S. Groenveld, ‘“Een doore geopent.” Noord-Nederlandse tijdgenoten over de positie en de verovering van Sluis, 1604’, in: *Archief van het Zeeuwsch Genootschap 2004*, 5-48, aldaar 11. J.M.G. Leune, *Lillo en Liefkenshoek. De geschiedenis van twee Scheldeforten*, 4 Delen, Brussel 2006-2009, I, 193-195. S. Groenveld, ‘Dutch or Flemish? The institutions of Dutch Flanders, ca. 1570-ca. 1700’. Ter publicatie bij de Universiteit van Gent.
- ⁶ Annard 1993, 13-14, 25-34.
- ⁷ A.Th. van Deursen, ‘De Raad van State onder de Republiek van

- 1588-1795', in: *Raad van State 450 jaar*, 's-Gravenhage 1981-1983, I, 47-92, aldaar 85-87. S. Groenveld, 'De institutionele en politieke context', in: J.Th. de Smidt (red.), *Van tresorier tot thesaurier-generaal. Zes eeuwen financieel beleid in handen van een hoge Nederlandse ambtsdrager*, Hilversum 1996, 55-88, aldaar 82-88.
- ⁸ GAH, SA, inv. nr. 1, Resolutiën van de magistraat, 222vo (22 november 1663) noemt hen – zeldzaam – met name. Van Lansberghe 1691, 117-159. Annard 1993, 15-23, en 56 waar een overzicht is te vinden van de rijksten van de stad, op basis van het Kohier Kapitale Schatting 1664; onder dezen bevinden zich vrijwel alle notabelen. Vgl. ook een samenvatting van het Haardstedenregister van deze zelfde jaren, aanwezig in de studiezaal van GAH. In Hulst komen we al notabelen tegen in juli 1523: toen werd in verband met het vaststellen van een doodvonnis gevraagd om 'tadvys vanden notablen deser stede'. GAH, RA, inv. nr. 1063, Gerechtsstukken. Met dank aan de heer A.J.H.M. Prinsen. Ook Hulsterambacht kende het verschijnsel notabelen: A.M.J. de Kraker, 'De Vier Ambachten en hun bestuur tijdens de vijftiende en zestiende eeuw', in: A.M.J. de Kraker, H. van Royen en M.E.E. De Smet (red.), 'Over den Vier Ambachten'. 750 jaar Keure, 500 jaar Graaf Jansdijk, Kloosterzande 1993, 545-556, aldaar 554.
- ⁹ Van der Cruck solliciteerde na de dood van Wolfsen ook naar de functie van agent: GAH, SA, inv. nr. 76, Sollicitatie en recommandatie van Willem van der Cruck (1 en 3 september 1666). Zijn taakvervulling inzake de kerkbrand, als interim-agent, is goed af te lezen uit zijn declaraties (onder andere inzake de torenbouw: november 1663-juni 1664: GAH, SA, inv. nr. 441 P; over de periode mei 1664-april 1665: SA, inv. nr. 440, 14). Voor de benoemingen van Van der Cruck en Vos in 1667: GAH, SA, inv. nr. 2, Resolutiën van de magistraat 1667-1672, 11ro-12ro (3 en 4 januari 1667) met de benoemingen en de summier instructies voor agent en procureur. Van der Crucks salaris ook in: SA, inv. nr. 248, Stadsrekening over 1672, 33ro. Vgl. Annard 1993, 34-35. Idem, "Het manieeren, besolliciteren en bevorderen van alle voorvallende zaeken." Professioneel lobbyen aan het Binnenhof in de zeventiende en achttiende eeuw', in: M.P.C.M. van Schendelen en B.M.J. Pauw (red.), *Lobbyen in Nederland. Professie en Profijt*, 's-Gravenhage 1998, 93-109.
- ¹⁰ L.J. van Apeldoorn, 'Het voortbestaan der parochies na de Reformatie', in: *Christendom en Historie 1930*, Kampen 1931, 22-63. Over Hulster parochie en tiendheffers o.m.: GAH, SA, inv. nr. 437, Eerste Jaarrekening De Vriese, 3vo-5ro. Van Lansberghe, 1691, 62-63.
- ¹¹ Van Lansberghe 1691, 56-64. Annard 1993, 21. GAH, SA, inv. nr. 1, Resolutiën van de magistraat, 226ro-227ro (17 december 1663), 228ro-229ro (14 januari 1664).
- ¹² Annard 1993, 37. P.J. Brand, *De geschiedenis van Hulst*, Hulst 1972, 325-330.
- ¹³ Groenveld 2001-2003, 25-26. Brand 1972, 232 (ooggetuigeverslag van een anonieme Hulstenaar). A.J.H.M. Prinsen en P. Stockman, 'De Tuynghesloten'. *Het beleg van Hulst anno 1645*, Hulst 1993, 57.
- ¹⁴ Dit schilderij bevindt zich in het stadhuis van Hulst. Zie W.N.Th.M.B. Gielen en A.J.H.M. Prinsen, *Jan Haak en zijn tijd*, Hulst 2004, 392, 442.
- ¹⁵ E.H. ter Kuile, *De houten torenbekroningen in de Noordelijke Nederlanden*, Leiden 1929, 89. Idem, *De torens van Nederland*, Amsterdam 1946, 68.
- ¹⁶ Het ongedateerde bestek in: GAH, SA, inv. nr. 441 E. Vgl. inv. nr. 764: Stukken betreffende het herstel van de toren, 1645-1669. De langdurig slechte toestand van de kerk blijkt uit correspondentie van februari 1654 met de Generaliteit (inv. nr. 441 O); zo ook uit een memorie door de tiendheffers d.d. 31 oktober 1659 (inv. nr. 536 B).
- ¹⁷ GAH, SA, inv. nr. 1, Resolutiën van de magistraat, 222ro-vo (20 november 1663).
- ¹⁸ NA, 1.01.05, inv. nr. 3269, Resolutiën der Staten-Generaal (RSG) 1663, 716vo (27 november), 723ro (3 december). NA, 1.01.19, inv. nr. 84, Resolutiën van de Raad van State (RRvS) 1663 II, 383vo-384ro (4 december). Inv. nr. 621, Ingekomen stukken Raad van State 1663, Jean Hoel namens Hulst aan Raad van State (22 november 1663). GAH, SA, inv. nr. 1, Resolutiën van de magistraat, 225ro. Inv. nr. 441 P, Declaraties van Willem van der Cruck 1663-1664 (3-5 december 1663). Dit is een zeldzame plaats waar de herkomst van kopij van een krant kan worden aangewezen. Vgl. M. Schneider, *De Nederlandse Krant. Van 'nieuwstydinghe' tot dagblad*, Amsterdam 1949, 54-56. I. Weekhout, *Boekencensuur in de Noordelijke Nederlanden. De vrijheid van drukpers in de zeventiende eeuw*, 's-Gravenhage 1998, 79-83. Het verhaal over de brand werd door de Haarlemse drukker/uitgever Abraham Casteleyn ook geplaatst in zijn *Hollandtze Mercurius van de jaaren 1661 tot 1665*, Haarlem 1666, 165-166.
- ¹⁹ NA, 1.01.05, inv. nr. 3269, RSG 1663, 728ro (6 december). NA, 1.01.19, inv. nr. 84, RRvS 1663 II, 391ro-392ro (7 december 1663). GAH, SA, inv. nr. 76, Van der Cruck aan Hulst (11 december 1663); inv. nr. 437, Eerste jaarrekening De Vriese, 37ro-vo.
- ²⁰ GAH, SA, inv. nr. 1, Resolutiën van de magistraat, 225ro-vo (27 en 28 november 1663). Inv. nr. 441 G, Inventaris van processtukken over 1663-1671, bijeengebracht door Van der Cruck ten dienste van Hulst en zijn advocaat Pieter van der Pol. Het reglement van 2 oktober 1613 in inv. nr. 786 N. Ongedateerd Hulsters commentaar daarop in de hand van Jacob de Vriese: inv. nr. 441 R. Zeeuws Archief te Middelburg (ZA), 8.1, Archief Hulsterambacht, inv. nr. 216, 'Corte staet van lasten ende schulden vande parochie kercke', opgesteld door Jacob de Vriese, 1671. Wat betreft IJzendijke: NA, 1.01.19, inv. nr. 84, RRvS II, 391vo (7 december 1663). GAH, SA, inv. nr. 437, Eerste jaarrekening De Vriese, 24vo (30 april 1657).
- ²¹ Zie o.a. Annard 1993, 36-42.
- ²² NA, 1.01.05, inv. nr. 3269, RSG 1663, 728ro (6 december). NA, 1.01.19, inv. nr. 84, RRvS 1663 II, 383vo-384ro (4 december), 391ro-392ro (7 december). Het citaat in inv. nr. 85, RRvS 1664 I, 98vo (7 februari 1664).
- ²³ GAH, SA, inv. nr. 1, Resolutiën van de magistraat, 225ro-vo (27 en 28 november 1663).
- ²⁴ NA, 1.01.05, inv. nr. 3269, RSG 1663, 728ro (6 december). NA, 1.01.19, inv. nr. 84, RRvS 1663 II, 384ro en 391ro (4 en 7 december).
- ²⁵ GAH, SA, inv. nr. 1, Resolutiën van de magistraat, 226ro-227vo. (17-18 december 1663). NA, 1.01.19, inv. nr. 622, Ingekomen stukken Raad van State 1664, Hulst aan Raad van State (18 januari 1664).
- ²⁶ GAH, SA, inv. nr. 441 P, Declaraties Van der Cruck 1663-1664 (26, 31 december en 1 januari).
- ²⁷ NA, 1.01.19, inv. nr. 622, Ingekomen stukken Raad van State 1664, Hulst aan Raad van State (18 januari 1664). GAH, SA, inv. nr. 1, Resolutiën van de magistraat, 228ro-229ro (14 en 15 januari

- 1664). Inv. nr. 441 Alg., Hulst aan Staten-Generaal (18 januari 1664). Het Kapittel van Kortrijk kampte bijvoorbeeld nog steeds met naweeën van de Tachtigjarige Oorlog. Nadat in 1645 Hulst en omgeving door de Republiek waren veroverd, was op 22 februari 1646 op de goederen van het Kapittel in deze streken beslag gelegd als vijandelijke eigendommen. Deze sequestratie was door de Vrede van Munster opgeheven (S. Groenveld, *Unie-Bestand-Vrede. Drie fundamentele wetten van de Republiek der Verenigde Nederlanden*, Hilversum 2009, 168, 173, art. 24 en 43). Maar de vredesregeling was nog niet toegepast, zodat het Kapittel nog steeds van inkomsten uit zijn Staats-Vlaamse goederen verstoken was. Pas na opheffing van het beslag zou het Kapittel zijn financiële verplichtingen nakomen. In juni 1664 werd het beslag echter opgeheven (GAH, SA, inv. nr. 536B, Kopie van een resolutie van de Raad van State, 3 juni 1664. NA, 1.01.19, inv. nr. 622, Ingekomen stukken Raad van State 1664, Hulst aan Raad van State (18 januari). Zie ook Corn. Cau e.a. (red.), *Groot Placaet-Boeck [...]*, 's-Gravenhage 1658-1797, III, 313-315).
- 28 GAH, SA, inv. nr. 437, Eerste jaarrekening De Vriese, 25vo-29vo. De deskundigen namen op 12 januari de toren op. Inv. nr. 441 N, 'Estimatie van de vijf Meester Timmerlieden' (14 januari 1664): Pieter Melijn, Pieter Melis, Gillis van Waesberge, Willem Evertsz. van Neuirden en Pauwels Hauwaert. Inv. nr. 441 N: De tekening door Willem Evertsz. Inv. nr. 441 O, Aanvulling van Hauwaert aan Hulst (24 januari 1664). Willem Evertsz. spelde zijn achternaam steeds zoals hier is aangehouden. Tijdgenoten konden dit soms al slecht lezen; anderen spelden 'Van Neurden' (bijvoorbeeld GAH, SA, inv. nr. 437, Derde jaarrekening De Vriese, 71vo-72ro. Inv. nr. 440 F, Rekest van vóór 5 februari 1666. Ook NA, 1.01.19, inv. nr. 85, RRvS 1664 I, 389ro).
- 29 GAH, SA, inv. nr. 441 Alg.: 'Taxatie tot de Reparatie van de Kerck' door Jacob de Vriese (ca. 14 januari 1664).
- 30 NA, 1.01.19, inv. nr. 622, Ingekomen stukken Raad van State 1664, Hulst aan Raad van State (18 januari). GAH, SA, inv. nr. 441 Alg., Hulst aan Staten-Generaal (18 januari 1664).
- 31 GAH, SA, inv. nr. 1, Resolutiën van de magistraat, 232ro (19 juni 1664). Over de Hemony's: A. Lehr, *De klokkengieters François en Pieter Hemony*, Asten 1959. Ook het binnenkort te verschijnen boek van H.B. van der Weel, *De firma's François en Pieter Hemony. Klokken- en geschutsgieters in de Nederlanden (ca. 1640-1680)*, Hilversum 2011.
- 32 GAH, SA, inv. nr. 437, Eerste jaarrekening De Vriese, 96vo (niet gedateerde betaling, maar in ieder geval van vóór 1 april, het tijdstip waarop de volgende jaarrekening inging). Wat betreft het ontwerp voor een kruis en vaan, zie afbeelding 17 en noot 79.
- 33 GAH, SA, inv. nr. 441 L 2, François Hemony aan Hulst (3 februari 1664). P.J. Brand, 'Klokken en beiaarden in Hulst door de eeuwen heen', in: *Jaarboek De Vier Ambachten 1976-1977*, 27-98, aldaar 48-60. H.B. van der Weel, "'Om het oude werk te vermaken dat geheel gebroken is". Twee Vlaamse uurwerkmakers in Hulst, met Hemony ter zijde', in: *Klok & Klepel* 96 (2006) 12-17.
- 34 GAH, SA, inv. nr. 1, Resolutiën van de magistraat, 229ro-vo (17 januari 1664). Inv. nr. 437, Eerste jaarrekening De Vriese, 30vo-31ro. Inv. nr. 536 C, Jacob de Vriese aan Staten-Generaal (ongedateerd).
- 35 ZA, 8.1, Archief Hulsterambacht, inv. nr. 216 (23 januari 1671).
- 36 GAH, SA, inv. nr. 441 L, François Hemony aan Hans Willem van Duyven, schepen en thesaurier van Hulst (9 juli 1665). Inv. nr. 76, Pieter Hemony aan Hulst (na 1 september 1670). Verband tussen ontwikkelingen in de torenarchitectuur en in de klokkenspellen is gelegd door Ter Kuile 1929, 5-9, 22-26. Zie ook A. Lehr, 't Lust ons op de klokketon om doorluchte torentransen eenen klokkedans te dansen', in: *Klok & Klepel* 85 (2003) 5-9. J. de Heer, *Het architectuurloze tijdperk. De torens van Hendrick de Keijser en de horizon van Amsterdam*, Amsterdam 2000.
- 37 K.A. Ottenheym, *Philips Vingboons (1607-1678), architect*, Zutphen 1998, 126-127 en 153-172. Idem, 'Mathematische uitgangspunten van de Hollandse bouwkunst in de 17de eeuw', in: *De Zeventiende Eeuw* 7 (1991) 1, 17-35. Zelf publiceerde Vingboons *Afbeeldels van de voornaemste Gebouwen uyt alle die Philips Vingboons geordineert heeft*, Amsterdam 1648. Over contacten tussen Vingboons en Hemony: Ter Kuile 1929, 97: Vingboons en een Hemony waren beiden in 1661 en 1662 van mei tot eind oktober tegelijk in Kampen. De geciteerde bron – de stadsrekening – geeft echter geen voornamen; het is waarschijnlijk, dat het hier niet ging om François Hemony, maar om diens broer Pieter, een zelfstandig klokkengieter die echter soms als vertegenwoordiger van zijn broer optrad. Vriendelijke mededeling van mevr. drs. H.B. van der Weel.
- 38 De bedoelde tekeningen zijn niet bewaard. De prenten bevinden zich in GAH, SA, 441 E 1. De gravure door H. von Winterstein werd uitgegeven door de weduwe Arent Petersen, 'Nederlandsche Buch und Kunsthändler bey der Bers' te Hamburg. Zie over de Hamburgse beiaarden door Hemony: Lehr 1959, 108. François Hemony had in 1661 in de nieuwe torenbekroning van de Katharinenkerke een nieuwe beiaard geleverd; deze werd twee jaar later al verplaatst naar de Nikolaikirche.
- 39 GAH, SA, inv. nr. 441 P, Declaratie Van der Cruck 1663-1664 (22 januari-8 februari 1664). Inv. nr. 437, Eerste jaarrekening De Vriese, 31ro-vo.
- 40 NA, 1.01.05, inv. nr. 3270, RSG 1664, 7 februari. GAH, SA, inv. nr. 764 I 2, Kopie van deze resolutie (7 februari 1664).
- 41 NA, 1.01.19, inv. nr. 85, RRvS 1664 I, 92vo-93ro (9 februari).
- 42 GAH, SA, inv. nr. 437, Eerste jaarrekening De Vriese, 32ro.
- 43 Veel gegevens over Pieter Noorwits zijn verzameld door G.H.P. Steenmeijer, *Tot cieraet ende aensien deser stede'. Arent van 's-Gravesande (ca.1610-1662), architect en ingenieur*, Leiden 2005. Zie verder: P.T.E.E. Rosenberg, 'Huis 's-Hertogenbosch, een Hollands huis in Middelburg', in: *Jaarverslag Vereniging Hendrick de Keyser* 81 (1999), 36-57, aldaar vooral 49-51.
- 44 Steenmeijer 2005, 13-63.
- 45 M.D. Ozinga, *Protestantsche kerken hier te lande gesticht, 1596-1793. Onderzoek naar hun bouw- en ontwikkelingsgeschiedenis*, Amsterdam 1929, 157. Met dank aan mevr. A. Landheer-Roelants voor vriendelijke mededelingen betreffende Noorwits' persoon en zakelijke transacties in Den Haag.
- 46 Steenmeijer 2005, 304 n. 360.
- 47 Steenmeijer 2005, 13. Haags Gemeente Archief (HGA), Regesten van Transportakten (RTA) 1640-1649, regist nr. 2460 (2 december 1648). Het pand aan de Wagenstraat gaf hij in 1662 aan zijn dochter Maria als huwelijksgeven: RTA 1660-1669, regist nr. 207 (13 januari 1662). HGA, Oud Notariëel Archief (ONA), inv. nr. 48, Notaris Anthonij van der Drift, 737-746 (20 september 1638); inv. nr. 55, Notaris Anthonij van der Drift, 4ro-vo (29 januari 1645); inv. nr. 605, Notaris Willem Guldemont, 322ro-323vo (7 april 1663).

- ⁴⁸ Over de groei van Den Haag: C.J.J. Stal, *Den Haag in kaart gebracht. 750 jaar groei in plattegronden uit het Gemeentearchief*, 's-Gravenhage 1998, 35-69. HGA, Oud Archief (OA), inv. nr. 1233, Rekeningen tresorier 1637, 115 ro-vo. ONA, inv. nr. 70, Notaris Pieter Pietersz. Groenewegen, 44ro-vo (13 mei 1634). RTA 1630-1639, regest nr. 807 (16 mei 1634).
- ⁴⁹ HGA, RTA 1630-1639, regest nr. 1457 (25 juli 1637). RTA 1640-1649, regest nr. 412 (1 mei 1641); nr. 632 (10 januari 1642); nr. 640 (21 januari 1642); nr. 641 (22 januari 1642). ONA, inv. nr. 150a, Notaris Pieter Vroesen, 58ro-vo (22 maart 1639, doorgestrept). Ozinga 1929, 97. De aantallen transporten zijn gebaseerd op tellingen van de regesten der transportakten.
- ⁵⁰ HGA, Archief Sociëteit van 's-Gravenhage, inv. nr. 134, Kohier van sinds 1632 nieuw gebouwde of verbeterde huizen. HGA, RTA 1651-1660, regest nr. 468 (16 december 1654). Steenmeijer 2005, 300-301 n. 115. HGA, ONA, inv. nr. 1024, Notaris Philips Vermaet, 318 ro-vo (20 juli 1684).
- ⁵¹ Steenmeijer 2005, 44-48. K.A. Ottenheym, 'Architectuur', in: J. Huisken e.a. (red.), *Jacob van Campen. Het klassieke ideaal in de Gouden Eeuw*, Amsterdam 1995, 154-199, aldaar 198-199.
- ⁵² Steenmeijer 2005, 47-60.
- ⁵³ J.J. Terwen en K.A. Ottenheym, *Pieter Post (1608-1669), Architect*, Zutphen 1993, 130-139. Steenmeijer 2005, 251-252. Rosenberg 1999, 50-51. Pieter ondertekende in 1638 de scheiding van de boedel van zijn schoonouders met 'Noor Wittius': HGA, ONA, inv. nr. 48, Notaris Anthonij van der Drift, 737 en 746 (20 september 1638). Zie afbeelding 9.
- ⁵⁴ Ozinga 1929, 83-88, 169-173. Steenmeijer 2005, 262-266. P. Sijnke en A. van Waarden-Koets (red.), *De Oostkerk, 'Een heerlyk stuk der Hedendaagsche Bouwkunde'. Geschiedenis en restauratie van de Middelburgse Oostkerk*, Goes 1997, 17-49, 93-111.
- ⁵⁵ NA, 3.01.27.01, Archief Rekenkamer der Grafelijkheidsdomeinen, I, inv. nr. 50, Memorialen van lopende zaken 1643-1649, 94ro (6 juli 1645); hier wordt ook genoteerd dat de aanstelling op 3 juli inging. Vgl. inv. nr. 499, Commissieboek E, 1626-1682, 103vo-104ro (7 juli 1645), waar op 104ro in een apostille achteraf is bijgeschreven dat Noorwits in juli 1652, nu de enige contrerolleur, op zijn verzoek salarisverhoging kreeg. Ozinga 1929, 156-159 (o.a. de Commissie van Noorwits). Wat betreft de hoogte van het salaris: in deze jaren gold in Holland als een modaal salaris 350 gulden per jaar. Het salaris van Noorwits was, zeker vergeleken met dat van collega's, niet hoog, maar moest worden goedgeemaakt door emolumenten.
- ⁵⁶ Over dergelijke functies zie Steenmeijer 2005, 24-26, 63-64, 365 n. 398-405. Ook Ozinga 1929, 97 en n. 4.
- ⁵⁷ Plattegronden van het complex rond het Binnenhof zijn te vinden in J.P.M. Goudeau, *Van Kwartier van Hun Hoogmogenden tot Ministerie van Algemene Zaken, Kabinet van de Minister-President*, 's-Gravenhage 1980.
- ⁵⁸ Steenmeijer 2005, 13. Voor zijn eerdere werkzaamheden voor de Staten van Holland, tot 30 juni 1645 – precies totaal zijn aanstelling – keerde de Rekenkamer der Grafelijkheidsdomeinen hem op 11 augustus 1645 600 gulden uit. NA, 3.01.27.01, Grafelijkheids Rekenkamer, inv. nr. 50, Memorialen 1643-1649, 94ro (resolutie van 11 augustus 1645 tot uitvaardiging van een betalingsordonnantie, als apostille bijgeschreven bij 6 juli 1645).
- ⁵⁹ Terwen en Ottenheym 1993, 163-172. Thans vergadert in deze zaal de Eerste Kamer.
- ⁶⁰ K.A. Ottenheym en G. van Tussenbroek, "'t Opbouwen van een nieuwe kercke". Bouwgeschiedenis en architectuur', in: A. Landheer-Roelants (red.), *Uit Padmoes verzezen. De Nieuwe Kerk in Den Haag*, Utrecht 2011, 28-59. Ozinga 1929, 93-100. Terwen en Ottenheym 1993, 211-212. F.P. Wagenaar, *'Dat de regering niet en bestaat by het corpus van de magistraet van Den Hage alleen'. De Sociëteit van 's-Gravenhage (1587-1802). Een onderzoek naar bureaucratisering*, Hilversum 1999, 166-173.
- ⁶¹ Terwen en Ottenheym 1993, 147-152.
- ⁶² Terwen en Ottenheym 1993, 212-213. Noorwits had ook contact met diverse leden van de familie Pauw. De broer van Adriaen sr., Reinier, was president van de Hoge Raad, op grond daarvan ook van de Sociëteit, en legde de eerste steen van de Nieuwe Kerk. Zie over deze familie: Johan E. Elias, *De vroedschap van Amsterdam*, Haarlem 1903-1905, 191-202.
- ⁶³ Steenmeijer 2005, 306 n. 438 en n. 439.
- ⁶⁴ Th. Haakma Wagenaar, *De bouwgeschiedenis van de Buurkerk te Utrecht*, Rotterdam 1936, 324, 338. Het model is bewaard gebleven en bevindt zich in het Centraal Museum te Utrecht.
- ⁶⁵ Rosenberg, 'Huis 's-Hertogenbosch', passim. *Jaarverslag Vereniging Hendrick de Keyser* 81 (1999) 10-12. C.W. Fock, 'Achttiende-eeuwse interieur-elementen in Vlasmarkt 51 te Middelburg', in: *Jaarverslag Vereniging Hendrick de Keyser* 85 (2003) 46-49. Terwen en Ottenheym 1993.
- ⁶⁶ Wagenaar 1999, 168-169. Noorwits werd op 11 februari 1669 in deze kerk begraven.
- ⁶⁷ GAH, SA, inv. nr. 437, Eerste jaarrekening De Vriese, 101ro. Het ging hier dus om een driedimensionaal model, van hout gemaakt. In deze tijd werd de term model echter ook gebruikt als synoniem voor tekening – in Hulst op 14 januari een 'model op pampier' genoemd. Zie E. Gerritsen, *Zeventiende-eeuwse architectuurtekeningen. De tekening in de ontwerp- en bouwpraktijk in de Nederlandse Republiek*, Zwolle 2006.
- ⁶⁸ GAH, SA, inv. nr. 437, Tweede jaarrekening De Vriese, 69ro-vo.
- ⁶⁹ GAH, SA, inv. nr. 441 P, Declaratie Van der Cruck 1663-1664, 26 februari en 8 maart. OA, inv. nr. 76, Van der Cruck aan Hulst (8 en 11 maart 1664).
- ⁷⁰ Onder andere GAH, SA, inv. nr. 437, Eerste jaarrekening De Vriese, 118ro (betaling aan Joannes van der Schaeff voor het vervaardigen van tekeningen), 120ro (betaling aan Pieter van Staeyen die diverse teksten kopieerde, in dit geval het bestek voor het te leveren uurwerk). Zo ook een ongedateerde uitbetaling aan Van der Schaeff in GAH, SA, inv. nr. 441 F 2.
- ⁷¹ De eerste tekening (in GAH, SA, inv. nr. 441 E 10) toont de tweede geleding van de toren met galmgat, zuil, balustrade en doorsneden van de 'tafelmenten' daarboven en eronder, met detailtekeningen naar afbeeldingen in de voorbeeldenboeken van Scamozzi. De tweede tekening (inv. nr. 441 E 9) geeft een doorsnede van het houten raamwerk van de constructie. Noorwits' handschrift kan worden vastgesteld in de tekeningen betreffende het huis van Abraham van Beveren, die zijn gereproduceerd door Steenmeijer 2005, 251-252, en hier, afb. 10, en van Noorwits' eigen handtekeningen. Het handschrift van Joannes van der Schaeff o.a. in GAH, SA, inv. nr. 441 C (12 november 1664, 30 maart 1666 en 11 januari 1667), 441 F 2 (ongedateerde declaratie) en 441 I (3/12 januari 1667). Het gebruik van de tweede tekening tijdens het werk zou kunnen worden afgeleid van enkele rekensommetjes in de rechter benedenhoek.

- ⁷² GAH, SA, 441 P, Declaratie Van der Cruck 1663-1664, 8, 11, 20, 26, 27 maart 1664. Inv. nr. 437, Eerste jaarrekening De Vriese, 119vo: betaling van £ 3.6.8 aan Jan Perry 'over een Reijse naer den Hage tot haelen van de Bestecken van onder Signeur Noorwits'.
- ⁷³ Een exemplaar hiervan in: GAH, SA, inv. nr. 764 I 6. Het stuk werd gedrukt door Adriaen Claessen Jager te Hulst.
- ⁷⁴ GAH, SA, inv. nr. 441 Alg., zonder datum, 26 maart, 4 en 8 april 1664. Inv. nr. 288 G, 3 juli 1664. Inv. nr. 441 P, Declaratie Van der Cruck 1663-1664: de procureur zond op 27 maart het bestek met begeleidende brief naar Antwerpen.
- ⁷⁵ Het bestek in GAH, SA, inv. nr. 764 I 6.
- ⁷⁶ Een Rijnlandse voet mat 31,4 cm.
- ⁷⁷ GAH, SA, inv. nr. 764 I 6, Bestek van de toren. Dit hergebruik gold trouwens ook voor bewaard gebleven baksteen, waarmee de binnenmuur van deze geleding kon worden gemetseld (art. 11), en voor oude muurankers (art. 40). Vgl. voor ander hergebruik van balken, ijzer en nagels: SA, inv. nr. 451, Derde rekening (1665), 5vo. SA, inv. nr. 441 F 2, Rekening voor delen hout, die aan Willem Evertsz. van Neurden worden verkocht (18 april 1666).
- ⁷⁸ Deze stenen zijn thans ingemetseld in diverse muren van het stadhuis van Hulst.
- ⁷⁹ In het Hulster archief bevinden zich twee ongedateerde offertes voor het kruis: één in GAH, SA, inv. nr. 441 E; de tweede in inv. nr. 536 P, ondertekend door Herman Corthuys, de Antwerpse uurwerkmaker. Het lijkt erop, dat deze aanbiedingen, waarin nog sprake is van een appel en een peer van de toren, thuis horen bij de plannen van 14 januari voor herbouw van de oude toren. Hierbij lijkt te horen een schets voor het beoogde kruis met vaan in hetzelfde inv. nr. 536 P. Betreffende de uiteindelijk aangebrachte opbouw boven de gesloten peer: GAH, SA, inv. nr. 441 D: Rekening van koperslager Jaques Persoons uit Antwerpen à 144 gulden voor 'het maeken van de Appel [hiermee is bedoeld de bol boven de peer], ende Leeu ende Croone van roedt cooper aen het Cruys tot den toeren van Hulst' (19 november 1665). De term 'belfroit' werd in de vorm 'beelfroit' ook gebruikt in Goes in 1618: C. Dekker, *Een schamele landstede. Geschiedenis van Goes tot aan de Satisfactie in 1577*, Goes 2002, 461.
- ⁸⁰ De Noyelle ondertekende met een merk. Zie o.a. GAH, SA, inv. nr. 441 C, Rapport aannemers (12 november 1664). Inv. nr. 441 D, De Noyelle aan Hulst (27 mei 1664). Inv. nr. 437, Eerste jaarrekening De Vriese, 33ro. Zo ook vele acquitten in SA, inv. nr. 440 C, 440 D en 440 F.
- ⁸¹ NA, 1.01.19, inv. nr. 85, RRvS 1664 I, 259ro-vo (30 april). Inv. nr. 622, Ingekomen stukken Raad van State 1664, Van Asperen en Van Vrijbergen aan Raad van State (18 maart 1664). GAH, SA, inv. nr. 437, Eerste jaarrekening De Vriese, 32vo-34ro. Zie ook inv. nr. 441 P, Declaratie Van der Cruck 1663-1664 (18 april-27 mei): de procureur leverde hiervoor weer tal van stukken bij de Raad van State af.
- ⁸² GAH, SA, inv. nr. 441 D, De Noyelle aan Hulst (zonder datum en 27 mei 1664).
- ⁸³ GAH, SA, inv. nr. 437, Eerste jaarrekening De Vriese, 118 ro-vo. Hem werd £ 1.12.4 Vlaams uitgekeerd.
- ⁸⁴ GAH, SA, inv. nr. 440, 18, Declaratie Van der Cruck 1665-1666 (28 augustus 1665).
- ⁸⁵ GAH, SA, inv. nr. 764 I 6, Bestek, art. 36.
- ⁸⁶ GAH, SA, inv. nr. 441 C, Visitatie van 1 april 1666.
- ⁸⁷ Zie de tekening van corpus, balustrade, zuil, kapiteel en hoofdgestel van de tweede geleding: GAH, SA, inv. nr. 441 E 10. Een Antwerpse voet mat 28,68 cm; vgl. noot 76. Dr. G.H.P. Steenmeijer deelde mij vriendelijk mee, dat de hier aangegeven constructiewijze ongewoon was, maar ook is toegepast bij de bouw van de zaal van de Staten van Holland, waarmee Noorwits, zoals vermeld, eveneens ruime bemoeienis had.
- ⁸⁸ GAH, SA, 441 C, 12 november 1664. Zie wat betreft het keteldak ook nog: inv. nr. 441 E (4 augustus 1665). Overigens werden de dakkapellen in dit dak niet precies boven, maar juist in afwisseling met die in het koeverdak geplaatst, zoals te zien is op de foto uit ± 1875, hierna genoemd in noot 107, en afgebeeld als afb. 23.
- ⁸⁹ GAH, SA, 441 E, in het handschrift van Danckaert (ongedateerd). Volgens de betalingen maakte hij de berekeningen samen met Ridder en Van der Schaeff: GAH, SA, inv. nr. 437, Derde jaarrekening De Vriese, 66ro-vo.
- ⁹⁰ Van Lansberghe 1691, 56-57.
- ⁹¹ GAH, SA, inv. nr. 766 I 2, Joanna Haghens, weduwe van Jan de Mol, aan Hulst (13 april 1666). De tekening in: inv. nr. 766. Voor verblijf van Pauwels bij Ferdinande Geschier van 12 t/m 15 januari 1665 declareerde de laatste bij het stadsbestuur £ 1.13.4: inv. nr. 440 F (17 en 21 april 1665). Het vervoer van het uurwerk: inv. nr. 437, Derde jaarrekening De Vriese, 70ro-vo. In deze en volgende rekeningen ook de betalingen aan Van Neurden: Derde jaarrekening, 71vo-72ro; Vierde jaarrekening, 56ro. Betaling van licent en tol voor het invoeren van het uurwerk staan vermeld in de Vierde jaarrekening, 54 ro, zo ook de levering door touwslager Joris Cloeck van touwen voor het ophangen van de gewichten: 55vo-56ro.
- ⁹² GAH, SA, inv. nr. 441 D, Bernaert Maes aan Hulst (7 april 1665). Betreffende Olivier van den Driesschen: inv. nr. 440 F, nr. 46, kwitantie door Van den Driesschen voor deze ontwerpen, betalingsopdracht en ontvangstbewijs, laatstelijk gedateerd 4 februari 1667. Van den Driesschen werd ook betaald voor het vergulden van vier piramiden boven enkele dakvensters, en voor het schilderen van vier wijzers voor het uurwerk: inv. nr. 439, Derde jaarrekening De Vriese, 70vo; Vierde jaarrekening, 55ro-vo. Abraham Eyckens, de steensnijder, wordt genoemd in de Eerste jaarrekening, 122vo-123ro. Mogelijk werkte hij samen met de steenhouwer Hubrecht de Blatere, die op dezelfde plaats in deze rekening wordt genoemd.
- ⁹³ GAH, SA, inv. nr. 441 A 2, De Noyelle aan magistraat van Hulst (6 december 1666).
- ⁹⁴ GAH, SA, inv. nr. 441 C, Visitatierapport van 1 april 1666. Inv. nr. 440/18, Declaratie Van der Cruck juni 1665-juni 1666 (28 augustus). Inv. nr. 437 vermeldt diverse betalingen aan de inspecteurs 'over t'opsicht [...] int maecken vanden Toorn', 'voort opnemen vanden Thoorn', voor visitatie van het metselwerk: Derde jaarrekening De Vriese, 66ro, 69vo-70ro, 70vo-71ro.
- ⁹⁵ GAH, SA, inv. nr. 440 F, Rekest van Willem Evertsz. van Neurden aan de magistraat van Hulst, opgesteld door notaris Jacob Cappron te Hulst (vóór 5 februari 1666). Van Neurden zou met deze werkzaamheden 300 gulden verdienen, vroeg om 200 gulden wegens zijn voortijdig stoppen met het werk, maar kreeg slechts tien ponden vlaams, ofwel 60 gulden.
- ⁹⁶ GAH, SA, inv. nr. 441 C, Rapporten van inspecteurs (30 maart en 1 april 1666).
- ⁹⁷ GAH, SA, inv. nr. 441 L, François Hemony aan burgemeester Van Duyven (29 oktober 1666).

- ⁹⁸ GAH, SA, inv. nr. 441 C, 9 november 1666.
- ⁹⁹ GAH, SA, inv. nr. 764 I 6, Van der Cruck aan Raad van State (25 november en 15 december 1666); rekest van aannemers aan Raad van State (zonder datum); inv. nr. 76, De Vriese aan Van der Cruck (10 december 1666). Overigens waren er ook wel financiële conflicten tussen magistraat en aannemers. Op 5 december 1666 besloot de magistraat tenminste twee werkbazen te laten arresteren omdat zij steeds maar geen bier- en verblijfkosten voor hun personeel hadden betaald aan de weduwe van Pieter de Poorter. De dreiging leidde direct tot een oplossing (GAH, SA, inv. nr. 440 C).
- ¹⁰⁰ NA, 1.01.19, inv. nr. 488, Generale Index RvS, s.v. Hulst (25 november 1666). GAH, SA, inv. nr. 441 C, Inspecteurs aan Hulst (11 januari 1667); inv. nr. 441 I, Inspecteurs aan Hulst (3, 12 en 19 januari 1667).
- ¹⁰¹ Zie o.a. NA, 1.01.19, inv. nr. 86, RRvS 1685 I, 134vo-135ro (27 februari 1665): de Raad machtigt de Hulstenaren om van de tiendheffers betaling te eisen. Inv. nr. 488, Generale Index, s.v. Hulst, op 5 januari 1666 werden de kerkmeesters gemachtigd om een omslag te doen, die voor tweevijfde zou drukken op het stedelijke deel van de parochie, en voor drievijfde op het deel buiten de stad. Vgl. ook GAH, SA, inv. nr. 76, 17 oktober 1670; inv. nr. 441 G, Inventaris van processtukken, verzameld door Van der Cruck voor advocaat Pieter van der Pol (1672); inv. nrs. 441 P, Q, R en T, Stukken betreffende de processen tegen de tiendheffers en de magistraat van Hulsterambacht (1663-1676). ZA, 8.1, Archief Hulsterambacht, inv. nr. 216, Hulsterambacht aan Hoge Raad (23 januari 1671); Verdeling betaling klokken (18-20 april 1676). Inv. nr. 1802, Varia, 'Reeckeninghe ende Balance' 1664 en 1665. Brand 1972, 311-312, 325-330.
- ¹⁰² Een paar honderd 'acquitten' betreffende betalingen tijdens de bouw zijn bewaard gebleven in: GAH, SA, inv. nrs. 440 C, 440 D, 440 F, 441 A 2 en 441 F 2. Over de levering van het carillon: Van der Weel 2006, 17, Brand 1976-1977, 60.
- ¹⁰³ GAH, SA, inv. nr. 441 Alg., Handgeschreven 'plackbrief' voor de aanbesteding van 8 april 1669 (niet gedateerd). Inv. nr. 441 A 1 bevat een uitnodiging aan de tiendheffers voor bijwoning van de aanbesteding.
- ¹⁰⁴ GAH, SA, inv. nr. 1, Resolutiën van de magistraat, 229vo (22 januari 1664); inv. nr. 288 H, Kwitantie en accoord (20 en 22 juni 1664); inv. nr. 457, Derde rekening (1665) 5ro; inv. nr. 288 J, Eerder plan inzake het orgel (14 augustus 1663) en betalingen aan Crusen (14 en 17 april 1665 en 9 mei 1665); andere betalingen aan Crusen: inv. nr. 440 F nr. 39 en 40.
- ¹⁰⁵ GAH, SA, inv. nr. 440 C, Abraham de Vos brengt met één à twee man personeel de preekstoel en de diakenbanken terug in oude staat (4 t/m 11 december 1666). Ook het Louis Isoré-orgel uit 1612 onderging ten slotte, in 1685, een tamelijk uitgebreide restauratie door de orgelbouwer Friderich Knobol/Frederick Cnobolo. Een toen gemaakte tekening van de buitenzijde en de zijkant van de kap van het instrument, een restauratieoverzicht en een keuringsrapport door de Goese organist Pieter Gadrière in: GAH, SA, inv. nr. 536. Vgl. Brand 1972, 311: in 1686 was de kerk pas geheel klaar.
- ¹⁰⁶ Gielen en Prinsen 2004, 316-317, 320-321, vgl. ook 416 (Gezicht op Hulst door B.A. Wilking, 1878).
- ¹⁰⁷ Gielen en Prinsen 2004, 340 (Spilman), 318-319, 329, 359. Voor de tekening van De Stuers: Archief Victor de Stuers, Huis De Wiersse, Vorden. De foto uit ± 1875 is eigendom van de Oudheidkundige Kring 'De Vier Ambachten' te Hulst.
- ¹⁰⁸ Ter Kuile 1929, 80-98. K.A. Ottenheym, P. Rosenberg en N. Smit, *Hendrick de Keyser. Architectura Moderna. Moderne Bouwkunst in Amsterdam 1600-1625*, Amsterdam 2008, 64-71.
- ¹⁰⁹ Ottenheym 1995, 187-189.
- ¹¹⁰ Ter Kuile 1929, 67-71, 79-94. Ottenheym e.a. 2008, 65-68.
- ¹¹¹ GAH, SA, inv. nr. 764 I 6, Bestek, art. 13.
- ¹¹² Ottenheym e.a. 2008, 66.
- ¹¹³ Ottenheym 1995, 162. Over Scamozzi's opvattingen en zijn invloeden in de Republiek: K.A. Ottenheym, H. Scheepmaker, P. Garrin en W. Vroom, *Vicenzo Scamozzi, Venetian Architect. The Ideas of a Universal Architecture. Villas and Country Estates*, Amsterdam 2010. Scamozzi's behandeling van de Ionische voluut in kapitelen boven zuilen werd in de Republiek door Jacob van Campen voor het eerst ook toegepast bij kapitelen boven pilasters.
- ¹¹⁴ Ter Kuile 1929, 81-85, 94-96. Ottenheym 1995, 155-158.
- ¹¹⁵ GAH, SA, inv. nr. 764 I 6, Bestek, art. 43-45.
- ¹¹⁶ Afgewogen zou kunnen worden, of het hier soms om een met lood bedekte, geschulpte afdekrand ging, zoals Noorwits aanbracht in de lantaarn van de Nieuwe Kerk in Den Haag. Met name de foto van ± 1875 lijkt die mogelijkheid echter uit te sluiten: tussen de kapiteelachtige opbouwen boven de stijlen is steeds een volledige opening totaal de kroonlijst erboven te zien.
- ¹¹⁷ GAH, SA, inv. nr. 437, Vierde jaarrekening De Vriese, 53ro (betaling van £ 33.6.8 Vlaams); Zesde jaarrekening, 47ro. (betaling van £ 45.16.8 Vlaams).
- ¹¹⁸ Aldus Ottenheym in: Landheer-Roelants (red.) 2011, 44-51.
- ¹¹⁹ GAH, SA, inv. nr. 764 I 6, Bestek, art. 7 en 44.
- ¹²⁰ Ottenheym 1991, 17.

PUBLICATIES

M. Farjon, **De geheimen van een middeleeuws gebouw. De toren van Leende in woord en beeld ontleed**, Stichting 'De Toren van Leende', Leende 2010, 260 p., ill. in kleur, ISBN 978 90 8125 724 4, € 59,95

In dit op atlasformaat (34x24 cm) en in full colour uitgegeven boekwerk behandelt auteur Max Farjon, tevens bouwhistorisch illustrator, op imposante wijze de bouwgeschiedenis van de vijftiende-eeuwse kerktoren van Leende in Noord-Brabant. Op een vaktechnisch hoogwaardige wijze heeft hij alle details van de toren vastgelegd, en die vervolgens in een reeks van kleurige presentatietekeningen uitgewerkt. Deze tekeningen zijn onmisbaar om de ingewikkelde onderdelen zoals de traptoren, de torenspitsen, de klokkenstoel, de klokken, het uurwerk en het orgel inzichtelijk te maken. Daarnaast komen de bouwgeschiedenis en restauraties uitgebreid aan de orde en wordt de historische context geschetst waarin de toren tot stand is gekomen.

Het boek is opgebouwd uit zes hoofdstukken. Het eerste hoofdstuk, 'De toren gezien van verre', biedt vooral een sfeerbeeld aan de hand van een reeks historische afbeeldingen en aquarellen van de auteur zelf. De gepensioneerde vliegtuigbouwkundige Farjon maakte in de loop der jaren diverse dorpsgezichten van Leende en raakte daarbij gegrepen door de alles overheersende toren van de R.K. Kerk van Sint-Petrus' Banden, de inspiratiebron van dit boek.

In het tweede hoofdstuk 'De middeleeuwse maatschappij', wordt de historische context behandeld, waarbij respectievelijk 'Het Bourgondische Rijk', 'De kerk', 'De Parochie Leende', 'Mens en Maatschappij' en 'De Heren van Horne' aan de orde komen. Gesuggereerd wordt dat de Heren van Horne, die over een langere periode het patronaatsrecht bezaten, betrokken waren bij de stichting van de kerk. Wie het initiatief tot de bouw de huidige vijftiende-eeuwse kerk en toren hebben genomen, komt echter niet duidelijk uit de verf.

In hoofdstuk drie, 'Kroniek van de toren', worden chronologisch de historische bronnen behandeld en wordt uitgebreid stilgestaan bij het uurwerk. Ook komen de reparaties en restauraties aan bod. Voor restauratiearchitecten, bouwkundigen en bouwhistorici vormen de intrigerende verbeelding en beschrijving van de aanpak van de restauratie door Jos Cuypers (1904-1911) een ware eye-opener. Het betreft vooral de opmerkelijke wijze van ondermetseling van de torenfundering, het enorme stutwerk vanwege de vergaande vernieuwing van het onderlichaam van de toren met in het bijzonder de steunbeer met geïncorporeerde traptoren en de aangebrachte verankeringen. Dankzij Cuypers' risicovolle aanpak kon uiteindelijk voorkomen worden dat de toren door enorme verzakking-scheuren definitief verloren zou gaan. Jammer is wel dat de zeer inzichtelijk gemaakte aanpak van de ondermetseling pas nader wordt toegelicht in het laatste hoofdstuk, waar de methodiek van het bouwen wordt behandeld. Wat opvalt is dat de rijzige achttiende-eeuwse spits met uivormige bekroning zeer terughoudend door Cuypers werd aangepakt.

Het hoofdstuk vier, 'De toren van nabij', vormt een soort van naslagwerk voor de huidige ruimtelijke indeling van de toren, met afzonderlijke behandeling van de traptoren, de twee torenspitsen, de klokken en klokkenstoel en het orgel. Tevens wordt ingegaan op het materiaalgebruik. De fraaie tekeningen in dit hoofdstuk zijn treffend en vormen een bron van informatie.

In hoofdstuk vijf, 'Torens rondom Leende', wordt de toren in een breder perspectief geplaatst. Alle vergelijkbare torens in een straal van 25 km zijn geïnventariseerd en in een tabel en een bijzondere overzichtstekening ('torengalerij') opgenomen. De lengte van de straal is ingegeven door de reikwijdte van de middeleeuwse dekenaten Woensel en Hilvarenbeek. Deze keuze is echter wel discutabel, omdat de bewuste dekenaten deels zowel de Kempen als het Maasgebied bestrijken, terwijl

de verschijningsvorm van de Kempische gotiek en de invloed van het Maasland verder onderbelicht blijven.

In het afsluitende hoofdstuk, 'Bouw van de toren', wordt het middeleeuws bouwen en het bouwproces behandeld. Vooral treffend zijn wederom de fraaie tekeningen die horen bij de bespiegelingen over het metselen met hangsteigers, het hijsen en oprichten van de torenspits en het eerder vermelde werk van Cuypers.

Met deze publicatie heeft Farjon geprobeerd ieder detail van de kerktoren van Leende in beeld te brengen. Hoewel kerktorens in de Lage Landen tot de spreekwoordelijke bouwkundige hoogten behoren, komen ze er in de literatuur vaak bekaaid vanaf. Dit boek is pas het tweede, na het enigszins vergelijkbare *De toren van de Grote of Sint-Bavokerk. Geschiedenis en restauratie* (Haarlem 2002), dat met diepgravend onderzoek een goed voorbeeld geeft. Farjon toont aan dat het doorgronden van een (kerk)toren een onderzoeksdiscipline op zich is. Dit komt vooral tot uiting in de hoofdstukken drie, vier en zes, waarin een aantal bijzondere en toch wat minder bekende facetten van de torenbouw worden behandeld.

Jammer is wel dat de relatie met de kerk zelf grotendeels achterwege is gebleven, hoewel de (bouw)geschiedenis van toren en kerk onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn. Maar wie de indrukwekkende tekeningenreeks ziet, begrijpt waarom Farjon zich voorlopig heeft beperkt tot de toren.

H. Hundertmark

Karl Kiem, **Die Waage: Ein Bautyp des 'Goldener Jahrhunderts' in Holland**, Gebr. Mann Verlag, Berlin 2009, 352 p., ill. in zwartwit, ISBN 978 3 7861 2605 8, € 69,00

Michael van der Zee, Gijs Rommelse, **Het wapen onder dak: De brigadekazernes van de Koninklijke Marechaussee 1814-2008**, Boom Uitgevers, Amsterdam 2009, 160 p., ill. in kleur, kaarten, ISBN 978 90 8506 640 8, € 20,50

Hoewel al geruime tijd in de architectuurhistorie een trend bestaat om over bouwstijlen te zwijgen en heil te zoeken in bouwtypen, verschijnen daar maar relatief weinig monografieën over. Het boek van Karl Kiem is hier een interessante en instructieve uitzondering op. Het kent een lange ontstaansgeschiedenis van een kleine vijftientig jaar. De auteur promoveerde in 1996 op het onderwerp aan de Technische Universiteit te Delft bij C.L. Temminck Groll. Deze uitgave is een bewerking van dit proefschrift en hoewel de tekst op belangrijke punten is uitgebreid, geeft het de stand van onderzoek van 1996 weer. Sindsdien verschenen literatuur wordt deels in de literatuurlijst aangehaald, maar verder niet verwerkt.

De waag lijkt op het eerste gezicht een ideaal onderwerp voor typologisch onderzoek als één van de eerste duidelijk af te bakenen vroegmoderne gebouwsoorten, met zowel een beperkte geografische spreiding als een gelimiteerd voorkomen in de tijd en met een overzichtelijk totaal aantal objecten. Het is minder complex dan het bouwtype kerk, klooster, hospitaal, stadhuis of weeshuis en onvergelijkbaar met latere producten van de industriële tijd zoals theaters, museums, bibliotheken en warenhuizen.

Niet iedereen blijkt echter deze mening toegedaan. In het *Lexicon der Bautypen* uit 2006 staat op p. 543 te lezen: 'Für das Gebäude der W. [Waage] prägen sich in verschiedenen Regionen und Epochen ganz unterschiedene Formen aus, so dass kaum von einem Bautypus i.e. S. [im eigentlichen Sinne] zu sprechen ist'. Opvallend genoeg hebben de literatuurverwijzingen bij dit lemma geen enkele overlap met die in het boek van Kiem (afgezien natuurlijk van *A History of Building Types* uit 1979 door Nikolaus Pevsner). Beide boeken laten de lezer in het ongewisse over 'Der Bautypus als Ordnungsprinzip der Architekturge-

schichte' in het algemeen en van het bouwtype waag in het bijzonder. In beide gevallen ontbreekt een korte uitwijding over het typebegrip zoals dat in wetenschappen als de biologie of de paleontologie wordt gehanteerd - inclusief genotype en fenotype - noch geven ze een antwoord op de vraag op welke wijze dit typebegrip al dan niet op architectuur van toepassing kan zijn.

In het ontbreken van een theoretische basis van een begrip, dat vervolgens echter wel als uitgangspunt wordt genomen, staan beide boeken niet alleen. Sprekend in dit verband is een citaat uit het voorwoord van het boek *Bouwen in Nederland 600-2000* uit 2007 (p. 9): 'In dit boek [Bouwen in Nederland] staan dan ook niet de bouwstijlen centraal, maar de veranderende functies en de ontwikkeling van de verschillende soorten gebouwen die daaruit zijn voortgekomen, kortweg aangeduid als de typologie van gebouwen'. Dat er een wezenlijk verschil bestaat tussen type-indeling en typologie laten we voor het gemak hier maar even in het midden.

Kiem heeft zich meer verdiept in de betekenis van het typebegrip. Ondanks het ontbreken van een duidelijk theoretisch concept worstelt hij wel degelijk met de kern van het probleem van zijn onderwerp: het al dan niet multifunctionele gebruik van een specifieke groep gebouwen waarin de functie van wegen een belangrijk, zo niet het belangrijkste, onderdeel was. In zijn boek maakt hij een hoofdonderscheid tussen multifunctionele wagen (in zijn proefschrift nog 'oligofunctionale Wagen' geheten) en monofunctionele wagen. De eerste groep wordt overwegend gevormd door die te Deventer (1528) en te Nijmegen (1612). In een artikel uit 1994 in dit blad heeft Kiem overtuigend aangetoond dat het in Deventer om een multifunctionele handelshal gaat. Dit gebouw wordt echter al sinds de zestiende eeuw overal en altijd als 'De Waag' aangeduid wat de auteur voor een terminologisch probleem stelt. Hij lost dit talig op door consequent over 'sogenannte Waage' te spreken. Hetzelfde geldt voor de waag in Nijmegen, de in zijn proefschrift nog elders ingedeelde 'zogenaamde' waag van Alkmaar (1582) - in feite een omgebouwde hospitaalkerk - en de omgebouwde handelshallen van Enkhuisen en Dokkum.

Het verhaal spitst zich toe op de monofunctionele wagen, die hij heeft onderscheiden in een groep met star opgehangen waagbalansen (voor het eigenlijke wegen) en een groep met naar buiten uitschuifbare balansen. Op één uitzondering na komt de eerste groep alleen in Friesland voor. Omdat bij deze groep wagens door het gebouw kunnen rijden, heet dit het 'friesisches Durchfahrtstyp', waarvan de waag te Leeuwarden (1598) tot prototype wordt verklaard. Ook de waag van Haarlem uit 1598 heeft star opgehangen waagbalansen en wordt betiteld als oudste monofunctionele Hollandse waag (p. 75). Door zijn rijzige drielaagse verschijning krijgt deze de kwalificatie prototype van het torentype; een type waartoe overigens enkel nog de, een volle eeuw later gebouwde, waag te Makkum behoort.

Voor de uitvoering van het stedelijke privilege van het wegen is alleen de begane grond nodig. Afgezien van de bescheiden waag te Vlaardingen komen eenlaagse wagen slechts zelden voor, omdat stedelijke aspiraties doorgaans groter blijken te zijn, hetgeen in een meerlaags gebouw resulteert. De bovengelegen verdieping kreeg overal een ander gebruik: in Haarlem als gildekamers en in Makkum als waagmeesterswoning. Dit feit alleen al ondergraaft per definitie de monofunctionaliteit als ordeningsprincipe. Misschien was het beter geweest om vanaf het begin uit te gaan van wegen als hoofdfunctie (Haarlem) of als nevenfunctie (Deventer).

De uitvinding van de waag met naar buiten uitschuifbare balansen wordt door de auteur precies bepaald in 1547, het jaar waarin de ondernemer Gilbert van Schoonbeke in Antwerpen een dergelijke waag liet bouwen. Ook de in 1565 op de Amsterdamse Dam gebouwde waag (afgebroken in 1808) had uitschuifbare balansen. Omdat de verdieping als hoofdwacht in gebruik werd genomen, bestempelt Kiem deze waag als niet 'rein monofunkional'. Hoewel ouder dan de Haarlemse waag en volgens hem zelfs met een belangrijke voorbeeldfunctie, beschouwt hij de Amsterdamse waag evenwel niet als de oudste monofunctionele waag

van Holland. Dit geeft opnieuw te denken over de gehanteerde definitie van een monofunctioneel gebouw, waarin altijd een tweede functie werd ondergebracht.

Ten einde de uitschuifbare balansen tegen regen te beschermen, werd een afdak aangebracht, hetgeen bij Kiem tot het Laubentyp leidt, met de waag te Hoorn (1609) als prototype en die van Rotterdam (1703) als afsluiting - of 'Auslaufstyp', zo u wilt.

Het hoogtepunt van de ontwikkeling van de waag als type wordt gevormd door wat de auteur een synthese van functionaliteit en monumentaliteit noemt. Van dit door hem genoemde 'Synthesetyp' is de waag te Leiden (1658) het prototype en die te Gouda (1668) de perfectieering. Deze waag staat daarom ook op de omslag van het boek afgebeeld. Het geconstrueerde indelingsprincipe getuigt van dapper worstelen, maar niet echt boven komen, hetgeen me op de afwezigheid van Zeeuwse wagen brengt. In deze provincie is de waagfunctie, zoals te Goes, Middelburg en Zierikzee, stevast in het multifunctionele raadhuis ondergebracht. Mede hierdoor lijkt mij dat de regionale verschillen dominanter zijn dan een achteraf geconstrueerd indelingsprincipe en bovendien dat de architectonische ontwikkelingen pas goed in een breder cultuurhistorisch verband begrepen kunnen worden.

Gelukkig gaat het laatste deel van dit boek hier op in met een hoofdstuk over de waaginrichtingen en de functie van het wegen zelf. Dit wordt gevolgd door een hoofdstuk over de ontwikkeling van de openbare waag en zijn huisvesting. Mijns inziens had met dit hoofdstuk begonnen moeten worden, omdat hier de waag als functie en gebouw in een breder Europees verband gebracht wordt. Nu blijkt dat de opmerking uit het Lexicon toch niet geheel ongegrond was en het wegen in allerlei steden en landen op een andere manier in een multifunctioneel gebouw werd ondergebracht. De uitzondering vormen de Nederlandse provincies Holland en Friesland, waar een beperkt aantal specifieke gebouwen verrees, wat juist de aanleiding was voor dit boek.

Het laatste hoofdstuk geeft een catalogus van een zeventigtal wagen in het gebied van de Republiek. Deze zijn niet verder onderzocht, omdat ze óf te klein waren, óf de functie in andere gebouwen was ondergebracht, waarmee beperktheid van de veronderstelde uitzonderingspositie wordt aangetoond. In de hoofdttekst van het boek worden 21 wagen besproken, waarvan er vijf als 'sogenannte' wagen worden afgedaan en vier worden tot 'Kleinbauten' (zoals Vlaardingen) verklaard. Eén van de besproken wagen staat in het huidige Vlaanderen. Dit reduceert het aantal uitzonderlijke wagen in Holland en Friesland tot elf, die vervolgens in vier subtypen met ieder maximaal drie exemplaren worden onderverdeeld (p. 12). Resteert een kleine groep waarin de wagen van Leiden en Gouda die op zichzelf gebouwen zijn zoals men zich bij een zeventiende-eeuwse Hollandse waag voorstelt.

Uiteindelijk maakt het boek ondanks de goede intenties als geheel een geforceerde indruk. De stringente indeling die tot een zelfontworpen keurslijf leidt dat, óf wagen in andere gebouwen buitensluit óf als 'zogenaamd' afdoet, doet daarmee geen recht aan het achterliggende bredere cultuurhistorische verhaal. Om dit 'typologisch tekort' te compenseren, wordt regelmatig toevlucht gezocht in ouderwetse stilistische uitwijdingen. Ook leveren proportieanalyses van de gevels van enkele van de besproken wegen geen wezenlijke bijdrage aan een beter begrip van de waag als bouwtype.

Over smaak valt tot slot niet te twisten en daarom herhaal ik hier mijn eigen 'Fehlinterpretation' uit 1985 (p. 26) dat de Waag te Deventer de oudste en mooiste waag van Nederland is. Maar het gaat daarbij ook niet om een Hollandse of Friese waag en hij staat evenmin in die traditie. Deze Deventer waag behoort tot die van de handelshallen, zoals dat in een monografie over dit gebouw uit 2003 is uitgewerkt, voortbouwend op het genoemde artikel daarover van Karl Kiem uit 1994.

In de publicatie van Van der Zee en Rommelse over de brigadekazernes van de Koninklijke Marechaussee speelt het begrip bouwtype een bescheiden rol, maar het verschil met het boek over wagen kan niet gro-

ter zijn. Zoals te verwachten van een boek geschreven door medewerkers van het Nederlands Instituut voor Militaire Historie staat de geschiedenis centraal en juist deze historische context maakt het tot een leesbaar boek met grote aandacht voor de behuizing van de manschappen. Illustratief zijn de overzichtskaarten met de standplaatsen en districtsindelingen van de brigades in de jaren 1815, 1889, 1940, 1969, 1994 en 2008.

Het wapen der Marechaussee zag officieel het levenslicht op 26 oktober 1814. Toen op initiatief van koning Willem I een bereden militair politietroep naar Frans model werd opgericht met als belangrijkste taak: 'de orde te handhaven, de uitvoering der wetten te verzekeren en te waken voor de veiligheid der grenzen en grote wegen'. De koning zag de Marechaussee vooral als instrument om zijn aanspraken op de Zuidelijke Nederlanden te bestendigen en daarom lagen alle standplaatsen in het huidige België en Limburg. In 1818 kwamen daar drie brigades in Noord-Brabant bij. De kazernerij geschiedde overwegend in bestaande, gehuurde gebouwen, of door de gemeente of particulieren gebouwde kazernes. Als uitvloeisel van de Belgische opstand van 1830 gingen de brigades aldaar over naar de Nationale Gendarmerie en werd het wapen in de zuidelijke provincies van Nederland gereorganiseerd tot compagnieën voor zowel Noord-Brabant en Zeeland als voor Limburg. Mede door arbeidsonlusten in de veenkolonien volgde in 1889 de oprichting van een derde divisie met brigades in Groningen, Friesland, Drenthe en Gelderland. Na de toevoeging van een vierde divisie waren er eind negentiende eeuw in totaal 144 standplaatsen.

Een kazerne gaf in het algemeen onderdak aan een brigadecommandant, een onderofficier en zowel gehuwde als ongehuwde marechaussees. De commandant mocht te allen tijde de woonruimtes inspecteren, hetgeen gaandeweg steeds meer als een inbreuk op de privacy werd gezien. In 1905 bleek de bouwkundige staat van de gebouwen ontoereikendheid voor de huisvesting en twee jaar later besloot de minister van Oorlog over te gaan tot de bouw van rijkskazernes.

Met een nieuwbouwprogramma op basis van een door de Genie ontwikkeld standaardontwerp begint het typologische verhaal van de kazernerij. Het eerste ontwerp ging uit van een eenlaags gebouw voor een brigade van vijf man (van wie twee getrouwd), aangevuld met een bureau- en celruimte en een vrijstaande paardenstal. De eerste daarvan werd gerealiseerd in het Noord-Brabantse Strijbeek en ook in het Groningse Anloo verrees een dergelijk gebouw. Bij de kazerne te Heerlen uit 1914 werd de centrale woning verhoogd tot twee verdiepingen. Van dit type 'Heerlen' zouden acht kazernes gebouwd worden. Deze manier van werken is illustratief voor een pragmatisch gebruik van het typebegrip, waarbij een gemodificeerd standaardontwerp vernoemd wordt naar de plaats waar het de eerste keer is gebouwd. Theoretisch zou dit een uitvoeringstype genoemd kunnen noemen.

Na de Eerste Wereldoorlog ontstonden de eerste kazernes in het westen, waarvan een aantal als een cordon rondom het voor oproeren gevoelige Amsterdam. Vanaf 1918 bouwde men 26 kazernes in de vorm van een (vrijwel) geheel tweelaags gebouw, dat in het spraakgebruik bekend werd als het type 'Woudrichem'. De bouw daarvan viel relatief duur uit en daarom werd dit type na 1924 niet meer gebouwd. In de plaats daarvan kwam een kleinere en goedkopere variant met een verdieping in de mansardekap, die bekend werd als het standaardmodel 'Zundert'. In 1940 bestonden er in totaal 179 brigades, waarvan er 80 ondergebracht waren in een rijkskazerne.

In en na de Tweede Wereldoorlog veranderde er veel bij de marechaussee, niet in het minst omdat de marechaussee overging op gemotoriseerd vervoer en vooral militaire politietaken toegewezen kreeg - groene taken - in het jargon. Tot de - blauwe - politietaken behoorden de grensbewaking en de bewaking van het Koninklijk Huis.

Schaalvergroting was een tweede belangrijk aspect. Nieuwe kazernes zoals te Soestdijk (1951) en Soesterberg (1956) werden forse gebouwen naar ontwerp van het Centraal Bouwbureau van de Genie met een grotere scheiding tussen dienst- en woonfuncties. Veel van de nieuwe gebouwen

verrezen in de nabijheid van legerplaatsen, met comfort verhogende voorzieningen als centrale verwarming en met dienstwoningen in de buurt. Tevens werden vele van de kleinere oude kazernes afgestoten. In het laatste deel van het boek ligt de nadruk op het verhaal van de moderne tijd en is er minder aandacht voor de gebouwen, die overigens nog steeds als series gebouwd werden op basis van een beproefd standaardontwerp.

Het boek geeft een pragmatische kijk op het begrip type en van de hoofdtypes ('Strijbeek', 'Heerlen', 'Woudrichem' en 'Zundert') wordt steeds een plattegrond gegeven. Maar omdat de institutionele geschiedenis centraal staat, geeft het geen inventarisatie van de nog bestaande gebouwen, ondanks de achterin het boek opgenomen lijst van tussen 1907 en 2008 nieuw gebouwde kazernes. Naast een handvol in kleur afgebeelde vooroorlogse gebouwen, blijken er volgens de reeks *Monumenten in Nederland* in totaal zeker veertig vooroorlogse kazernes te bestaan, waarvan ten minste zeven van vóór de periode van de rijkskazernes (ondermeer Heerenveen (1893), Klazienaveen (1903) en Winterswijk (1905)). Ook resteren er enkele exemplaren van de types 'Strijbeek' en 'Heerlen' en zeker nog een dozijn kazernes van het type 'Woudrichem'. Met het toevoegen van een dergelijk overzicht van nog bestaande kazernes had het boek aan belang gewonnen.

Ronald Stenvert

KNOB

Bericht vanuit het bestuur

Op 31 januari 2011 werd door de Commissie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap van de Tweede Kamer der Staten-Generaal gesproken over de wijziging van de Monumentenwet 1988. Deze wetswijziging vond plaats in het kader van de Modernisering Monumentenzorg. In de aanloop naar deze vergadering is vanuit verschillende kanten aandacht gevraagd voor een ongewenst neveneffect van de beoogde vereenvoudiging van de vergunningaanvraag. Voortaan zou een vergunning niet meer nodig zijn als dit niet-monumentale onderdelen betreft. Niemand is tegen een lastenverlichting voor monumenteneigenaren, maar in het wetsvoorstel bepaalt de eigenaar zelf of het betreffende onderdeel monumentaal is of niet. In de praktijk van monumentenzorg blijkt dit niet eenvoudig, zodat de inbreng van deskundige erfgoed specialisten noodzakelijk is. Het contact rond een eventuele vergunningaanvraag is fundamenteel, omdat de eigenaar hierbij wordt geïnformeerd over de reikwijdte van de monumentale waarden én wordt geadviseerd over geschikte manieren om het door hem gewenste doel (verbouwing, restauratie, onderhoud) te bereiken. De verantwoordelijk staatssecretaris is om die reden vanuit verschillende organisaties verzocht om in ieder geval in de wet een meldingsplicht voor werkzaamheden aan monumenten op te nemen, zodat dit contactmoment gewaarborgd is.

Het bestuur van de KNOB onderschrijft deesignaleerde bezwaren. Het bestuur heeft er dan ook voor gekozen om de voorstellen tot verbetering van de wetgeving, zoals gedaan door onder andere de Federatie Grote Monumentengemeenten en de Federatie Welstand, expliciet te ondersteunen. Het bestuur zond een brief met die strekking naar de Kamercommissie en de staatssecretaris. Bovendien heeft het bestuur inhoudelijk gereageerd op het artikel 'Monumentaal gebouw gaat straks de puincontainer in' van de heer K. Steehouwer in het NRC Handelsblad d.d. 24 januari 2011. Deze reactie is op zaterdag 29 januari verkorte vorm opgenomen op de opiniepagina van het NRC. De inzet van de KNOB en andere organisaties heeft niet tot resultaat mogen leiden: de Tweede Kamer stelde de wet onveranderd vast.

De Monumentenwet gaat de KNOB aan het hart. Onze Bond heeft immers aan de wieg gestaan van deze wet, die juist dit jaar vijftig jaar bestaat. Een dergelijk lustrum nodigt uit tot terugblikken en vooral tot het vieren van de successen die de wet heeft gebracht, namelijk behoud en waardering van bijzonder Nederlands erfgoed. De KNOB zal hier later dit jaar in

activiteiten en publicaties ruim aandacht aan besteden. Hierbij zullen de laatste ontwikkelingen niet worden genegeerd.

Studiedagen 2011

Voor 2011 heeft het bestuur van de KNOB vier studiedagen in voorbereiding. In juni wordt de Algemene Ledenvergadering gecombineerd met een studiemiddag over 'Wederopbouwarchitectuur'. In het najaar staan er drie bijeenkomsten op het programma: over 'Publiek en erfgoed' in oktober, de presentatie van de 'Richtlijnen voor Historisch Groen' in november, en een studiedag over 'Vijftig jaar Monumentenwet' in december. De presentaties van studentenprojecten staan gepland voor januari 2012.

Op de website van de KNOB volgt zo spoedig mogelijk nadere informatie over de voorgenomen studiedagen. Leden van de KNOB ontvangen zoals gebruikelijk een uitnodiging per post of per email.

Ledenadministratie

Binnenkort ontvangen alle KNOB-leden een factuur voor de contributie over 2011. Eventuele opzeggingen voor 2012 moeten vóór 1 november 2011 zijn ontvangen bij ons secretariaat. Sinds ruim twee jaar werkt de KNOB met een online systeem voor het verzenden van berichten zoals facturen en uitnodigingen voor studiedagen. U kunt kiezen of u berichten per e-mail of per post wilt ontvangen. Digitale postverspreiding scheelt aanzienlijk in kosten en is beter voor het milieu. Indien u onze berichten digitaal wilt ontvangen, kunt u contact opnemen met ons secretariaat via info@knob.nl of 015 278 1535. Het bestuur dankt u bij voorbaat voor uw medewerking.

SUMMARIES

The reconstruction of Amerongen Castle (1673-1685)

Ruud Meischke, Koen Ottenheym

The proceedings during the reconstruction of Amerongen castle in the years 1673-1685 were exceptionally well-documented thanks to the extensive correspondence of the client Godert Adriaan van Reede with his wife Margaretha Turnor, his son, his secretary and his friend Johan Maurits van Nassau-Siegen, and thanks to some well-preserved reports and drawings of the building contractor Hendrick Schut. From the start the client had probably formed a idea of his new castle; its design, however, was supervised by Schut, who was also the building contractor and master carpenter of the work, assisted by the master mason Cornelis van Rietvelt and the stone mason Jan Prang. In February 1673 the castle was set fire to by French troops and completely destroyed. From September 1673 Van Reede himself was in the Netherlands for a few years and could therefore prepare the reconstruction in person and supervise the start of the work. First it was mostly a matter of clearing rubble and chiselling off all the still usable bricks. In spite of permanent financial problems he succeeded in keeping up the pace. In the autumn of 1676, two years after the commencement of the work, the shell of the building was completed. While the interior was worked at in stages during the subsequent years, from 1679 the stable building and the two staff residences were also erected on the outer bailey. With the placing of the marble chimneys in the large hall in 1685 the work was largely completed.

Although the old foundations were used for the reconstruction, a completely new building, with a new plan was created, to some extent based on the example of The Hague Mauritshuis. Instead of a complex of four wings around an inner courtyard, a closed three-nave building block was constructed. This switch to a completely different type of house fits in with a wider tradition in the development of castle architecture in the Province of Utrecht in the seventeenth century.

The history of Amerongen castle shows that such a monumental building was the result of an intensive cooperation between craftsmen and clients, while both parties also consulted their own advisers: Schut and Van Rietvelt appear to have held consultations with Adriaan Dortsman in Amsterdam from time to time,

while Van Reede and his wife were advised by their son and by Johan Maurits van Nassau-Siegen, who in his turn may have conferred with Maurits Post. In the preparatory phase various versions of the design circulated, in which different ideas for the spatial composition were demonstrated. Once the construction had started, there were constant consultations about all parts of the work, again by showing various versions on which everyone could give his or her opinion.

An unknown design of Pieter Aaronsz. Noorwits

The tower of the Willibrordus church in Hulst (1663-1667)

S. Groenveld

In the night of 19 November 1663 the tower of the Willibrordus church in the city of Hulst burnt down because of a stroke of lightning. Immediately action was taken for restoration of the tower and other heavily damaged parts of the church. This resulted in putting up a completely new tower, because a reconstruction of the former one, where a small warning of 14 bells had hung – likewise destroyed – would not have enough room for two ringing bells and a new carillon of 28 bells, ordered from the famous Amsterdam bell founder François Hemony.

During those years Hulst was part of the Generality land Dutch Flanders, a region directly governed by the States General in The Hague. That is why Pieter Noorwits, the architect of the States of Holland in The Hague, was assigned by the Generality to design the new tower. Noorwits' oeuvre has not been studied up to now. He is almost exclusively known as the architect of the spectacular New Church of The Hague (1656). His activities on behalf of Hulst have never even been mentioned, although a large amount of archival sources is available for a description of the building process of Noorwits' tower – which, by the way, burnt down in 1876 – and even for a qualitative comparison of his creation with the works of his contemporaries. It can be concluded that Noorwits' tower in Hulst bore characteristics typical of the works of the generation following Hendrick de Keyser: a classicist edifice of three stories, of which the liveliness was primarily caused by architectural and hardly by any sculptural features. This holds most of all for the second storey, which was given the unusual number of eight columns – other towers getting no more than four – crowned with Ionic capitals.

AUTEURS

Prof. dr. ir. R. Meischke (†) was in zijn leven in vele hoedanigheden actief als architectuurhistoricus en monumentenzorger, onder meer als eerste directeur van het Bureau Monumentenzorg van de gemeente Amsterdam, directeur Restauratie van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, buitengewoon hoogleraar aan de Rijksuniversiteit Leiden, redacteur van het *Bulletin KNOB* en bestuurslid van de Vereniging Hendrick de Keyser. Hij publiceerde ongeveer 175 artikelen en boeken over de Nederlandse bouwkunst, met speciale aandacht voor de geschiedenis van het woonhuis. Hij overleed in december 2010 op 87-jarige leeftijd (zie In memoriam).

Prof. dr. K.A. Ottenheym is hoogleraar architectuurgeschiedenis aan de Universiteit Utrecht en coördinator van de afstudeerrichting (MA) 'Architectuurgeschiedenis & Monumentenzorg' aldaar. Zijn onderzoek is toegespitst op de Nederlandse architectuur van de periode circa 1500-1750, met speciale aandacht voor de traditie van het classicisme, de invloeden van de Italiaanse en Franse voorbeelden en de uitstraling van de Nederlanden op de architectuur in andere delen van Europa.

Prof. dr. S. Groenveld was tot zijn emeritaat (2006) hoogleraar in de Geschiedenis en Cultuur van de Republiek der Verenigde Nederlanden aan de Universiteit Leiden. Hij publiceert over de periode van het Ancien Régime, met name over Nederlandse geschiedenis: zowel over binnen- en buitenlandse politieke en institutionele onderwerpen, als over cultuur-, sociaal- en kerkhistorische thema's.

Richtlijnen voor auteurs Bulletin KNOB

Het *Bulletin KNOB* publiceert bij voorkeur vernieuwend wetenschappelijk onderzoek op het gebied van archeologie, architectuur- en bouwgeschiedenis, cultuurlandschap en monumenten, dat degelijk onderbouwd, aanschouwelijk geïllustreerd en niet eerder of elders gepubliceerd is. Als richtlijn voor een gemiddeld artikel geldt een maximum van 5.000 woorden, exclusief noten, met tien tot vijftien afbeeldingen.

- Een voorstel bestaat uit de volgende onderdelen:
- Een pakkende titel die de lading dekt, eventueel een ondertitel, en de naam van de auteur;
 - De tekst van het artikel, in één lettertype, zonder inspringingen of afbrekingen;
 - Doorlopend genummerde eindnoten, met daarin gebruikte literatuur, gebruikte archivalia en overige bronnen;
 - Genummerde kopieën van de illustraties. Na acceptatie van het artikel vragen wij digitaal en/of origineel beeldmateriaal van goede kwaliteit en vrij van rechten;
 - Genummerde lijst van bijschriften, met daarin opgenomen de fotoverantwoording;
 - Samenvatting van maximaal 300 woorden voor vertaling in het Engels;
 - Korte biografie van de auteur(s) van max. 100 woorden, beginnend met titel(s), voornamen en naam. Literatuurvermelding en geboortjaar blijven achterwege.

PEER-REVIEW

Het *Bulletin KNOB* is peer-reviewed. Elk voorstel wordt in principe beoordeeld door twee deskundigen (reviewers). Reactie, opmerkingen, advies en commentaar worden aan de hoofdredacteur bekend gemaakt. Vervolgens neemt de hoofdredacteur contact op met de auteur en bespreekt de mogelijkheden tot plaatsing in het Bulletin.

TEKSTOPMAAK

- Teksten digitaal aanleveren als Word-bestand, met een complete uitdraai op papier;
- Geen afwijkende marges instellen;
- Nieuwe alinea aangeven met harde return; geen tab, inspringing of witregels;
- Geen handmatige woordafbrekingen;
- Gebruik één korpsgrootte voor de hele tekst;
- Gebruik een cursief lettertype voor boek- of tijdschrifttitels;
- Citaten tussen enkele aanhalingstekens, citaten daarbinnen tussen dubbele aanhalingstekens;
- Bijschriften worden niet afgesloten met een punt;
- Geen paginanummering invoeren;
- Noten: gebruik automatische eindnoten (geen voetnoten) in Word. Het nootcijfer komt in de lopende tekst na de punt van de betreffende zin;
- Afbeeldingen: de verwijzing naar de afbeelding opnemen in de tekst (afb. 00), voor een komma of een punt;
- Breng een indeling in de tekst aan door middel van tussenkopjes en alinea's. Gebruik het liefst zo weinig mogelijk witregels.

SPELLING EN INTERPUNCTIE

- Hanteer bij het schrijven de spellingsregels van het Groene boekje;
- Zet geen punt achter de hoofdtitel en de tussenkopjes;
- Vermijd het gebruik van afkortingen zoals d.w.z., ca., e.a., bijv., etc. Schrijf deze woorden voluit. Gebruik geen titels als drs., dr. en ir. in de lopende tekst;
- Citaten tussen enkele aanhalingstekens, citaten daarbinnen tussen dubbele aanhalingstekens. Bij citaten van hele zinnen valt het aanhalingsteken achter de punt, zo ook bij citaten waar alleen het laatste gedeelte van de zin is weergegeven, dat eindigt met een punt. Bij fragmenten van zinnen valt het aanhalingsteken voor de punt;
- Een in de tekst aangehaalde titel van een artikel wordt tussen enkele aanhalingstekens geplaatst, net als een uitdrukking, vakterm etc.;
- Gedachtestreepjes worden gebruikt om een tussenzin duidelijk af te scheiden van de rest van de zin;
- Gebruik een dubbele punt om een opsomming, verklaring, toelichting of omschrijving aan te koppelen, of een citaat in te leiden. De tekst na de dubbele punt begint meestal met een kleine letter. Schrijf alleen een hoofdletter als na het leesteken een eigennaam of een geciteerde zin volgt, of als er meerdere zinnen volgen;
- De puntkomma geeft een nauwe inhoudelijke samenhang tussen twee zinnen aan. De relatie tussen de zinnen voor en na de puntkomma kan variëren. Zo kan de tweede zin extra informatie geven, een uitwerking geven of een tegenstelling verduidelijken. Gebruik de puntkomma ook om langere opsommingen te scheiden – zeker bij een opsomming waarvan een of meer delen al een komma bevat.

CURSIVERING

Titels van tijdschriften, boeken en kunstwerken worden in de tekst gecursiveerd. Namen van gebouwen, tentoonstellingen, verenigingen en stromingen niet. Namen van tentoonstellingen worden tussen aanhalingstekens geplaatst. Dat betekent dat *De Stijl* als tijdschrift gecursiveerd moet worden, maar als stroming niet. Ook buitenlandse woorden komen cursief in de tekst: *pièce de resistance*. Alle buitenlandse woorden die in Van Dale zijn opgenomen, kunnen ongecursiveerd blijven.

GETALLEN

Getallen worden in cijfers gezet wanneer het jaartallen, data, exacte hoeveelheden boven de twintig of een uitgesproken nummering betreft. De hele getallen beneden de twintig, de tientallen tot honderd, de honderdtallen tot duizend en de getallen duizend, honderdduizend, miljoen en miljard schrijven men voluit. Enkele voorbeelden: zeventien architecten; ongeveer dertig gebouwen; 47 machines; de kavelnummers 2,

8, 13 en 36; 250.000 bezoekers; circa elfduizend ontwerptekeningen en dertienhonderd foto's; negentiende-eeuwse architecten; op 3 oktober 1994; jaartallen: 1940-1945, en niet: 1940-45.

HOOFDLETTERS EN KLEINE LETTERS

Gebruik een hoofdletter in de volgende gevallen:

- Volkeren: Engelsen, Amerikanen; maar: apachen, indianen, aboriginals, joden;
 - Christelijke feestdagen: Hemelvaart, Aswoensdag, Kerstmis; maar: kerstfeest;
 - Geschiedkundige perioden en gebeurtenissen: Middeleeuwen, Renaissance, Tweede Wereldoorlog;
 - Afdelingen binnen instellingen/bedrijven: afdeling Financiën, Personeelszaken, Binnenlandse Zaken;
 - Het Rijk, de Staat, de Kerk als instituut in: de Kerk heeft lange tijd de politiek bepaald;
 - Zelfstandig gebruikte namen van windrichtingen als een regio wordt bedoeld: het Noorden, het Zuiden, het Westen; maar: westers(e).
- Gebruik een kleine letter in de volgende gevallen:
- Na een dubbele punt;
 - Aanduidingen van religies: christendom, islam;
 - Politieke groeperingen: liberalen, socialisten;
 - Windrichtingen: westen, oosterburen, oosterse filosofie; maar Zuid-Italië;
 - Functies en titels: koningin Beatrix, minister Korthals;
 - Soortaanduidingen van opleidingen: atheneum, havo, vmbo;
 - Stromingen: barok, kubisme, futurisme, modernisme.

NAMEN VAN PERSONEN EN INSTELLINGEN

Als een persoon voor het eerst in de tekst voorkomt wordt hij/zij met voornaam of initiaal (wat het meest gangbaar is, of waarvoor in de hele tekst gekozen is) en achternaam genoemd. Titels worden niet opgenomen, tenzij daar een historische reden voor is. Geef tevens het geboorte- en eventuele sterfjaar aan en eventueel de functie, als dit nodig is voor het begrip van de tekst. Voorbeelden: De criticus K. Niehaus ... De architect J.J.P. Oud (1890-1963) ...

Wees consequent in het vermelden van namen van instellingen en bedrijven. Wanneer een instelling in de loop der tijd verschillende benamingen heeft gehad, vermeld die verschillende namen met de bijbehorende periodes dan in een noot. De eerste keer dat deze namen in de tekst voorkomen worden ze voluit geschreven, daarna kan eventueel een korte versie worden gebruikt. Voorbeelden: Rijksacademie van Beeldende Kunsten (Rijksacademie); N.V. Bataafsche Import Maatschappij (BIM).

CITATEN

Bij citaten wordt de oorspronkelijke spelling van de auteur gevolgd, tenzij het om duidelijke fouten gaat. Voor foutief gespelde namen geldt hetzelfde. Verduidelijkingen van onderdelen van citaten kunnen tussen vierkante haken worden toegevoegd: [sic]. Wanneer een deel van de zin wordt geciteerd of als tussen twee geciteerde stukken tekst een deel van de oorspronkelijke tekst wordt weggelaten, dan maakt men gebruik van het beletselteken [...]. Citaten worden tussen enkele aanhalingstekens geplaatst.

NOTEN EN GEBRUIKTE LITERATUUR

Gebruik noten niet als vertoon van eruditie, maar als verwijzing naar literatuur waaruit wordt geciteerd of andere bronnen waaraan gegevens of opinies zijn ontleend. Bij hoge uitzondering kan in een noot een interessant nevenverhaal worden verteld, waarvoor in de hoofdttekst geen plaats is. Gebruik automatische eindnoten (geen voetnoten) in Word, in de lopende tekst komt het nootcijfer na de punt. De naam van de auteur altijd zonder tituluur, voorafgegaan door voorletters – geen voornamen. Titels van tijdschriften en boeken worden gecursiveerd; titels van artikelen worden tussen enkele aanhalingstekens geplaatst. Voor de gegevens betreffende auteur(s), redacteur(en) en exacte titel dient de titelpagina van het boek (en niet het omslag) geraadpleegd te worden. Noem maximaal drie publicatieplaatsen met daartussen een schuine streep. Vermeld bij meer dan drie publicatieplaatsen alleen de eerste met daarachter [et c.].

- De titelvermelding van een boek bevat de auteursna(a)m(en), de volledige titel en ondertitel, plaats en jaar van uitgave. Voorbeeld: G. van Tussenbroek, *Bouwhistorie in Nederland. Kennis en bescherming van gebouwen*, Utrecht 2000.
- De titelvermelding van een hoofdstuk/bijdrage in een boek bevat de auteursna(a)m(en), de volledige titel en ondertitel, de titel van het boek voorafgegaan door 'in'. plaats en jaar van uitgave, en alle pagina's zonder toevoeging van pag., p. of pp.. Voorbeeld: H. Zijlstra, 'Platte daken en open hoeken', in: Dettingmeijer, Van Thoor en Zijlstra (red.), *Rietvelds Universum*, Rotterdam 2010, 118-137.
- De titelvermelding van een artikel in een tijdschrift bevat de auteursna(a)m(en), de volledige titel en ondertitel, de titel van het tijdschrift, de vermelding van de jaargang, het jaar tussen haakjes, het tijdschriftnummer en alle pagina's zonder toevoeging van pag., p. of pp.. Voorbeeld: F. Schmidt, 'De uitdaging van de architectuurhistoricus', *Bulletin KNOB* 109 (2010) 4, 114-123.

Behandel de notatie van hetzelfde tijdschrift op één manier. Dus niet: *Bouwkundig weekblad* 64 (1964) nr. 29 en *Bouwkundig weekblad* 14 februari 1947.

Wanneer hetzelfde werk in de volgende noot weer voorkomt, wordt alleen de achternaam van de auteur vermeld, daarachter zonder komma het jaartal van de publicatie, na een komma de bedoelde pagina(s) zonder toevoeging van pag., p. of pp. Er wordt dus geen gebruik gemaakt van de termen ibidem, id., op.cit. of 'zie noot ...'. Wanneer verschillende publicaties van dezelfde auteur uit hetzelfde jaar worden geciteerd, gebruik dan in de noten kleine letters, geplaatst na het jaartal, die in de eerste vermelding worden geïntroduceerd. Voorbeeld: Bakker 1927a, 56-58; Bakker 1927b, 324.

Bij een publicatie met meer dan drie auteurs slechts de eerste vermelden, gevolgd door e.a. Als er sprake is van een (of meerdere) redacteur(s) wordt de toevoeging (red.) gehanteerd. Een publicatie met twee of drie auteurs wordt in de noot aangeduid met: naam, naam en naam: voor het overige als bij één auteur. Zijn alleen de initialen van de auteur bekend, vermeld die dan in kapitalen. Zijn initialen vermeld, maar is de auteur toch bekend, dan wordt alleen de eerste letter van de achternaam genoteerd met daarachter tussen vierkante haken de overige letters. Is de auteur geheel onbekend dan wordt het eerste titelwoord dat geen lidwoord is behandeld als de auteursnaam. Is ook de titel onbekend dan wordt de naam van het betreffende boek of tijdschrift op die wijze vermeld.

Als het publicatiejaar onbekend is, wordt gebruik gemaakt van de latijnse afkorting s.a. Als het publicatiejaar niet op de titelpagina is vermeld, maar uit andere bron bekend is, dan dit tussen vierkante haken plaatsen [1933]. Als de publicatieplaats onbekend is, wordt gebruik gemaakt van de latijnse afkorting s.l. Als de publicatieplaats niet op de titelpagina is vermeld, maar uit andere bron bekend is, dan dit tussen vierkante haken plaatsen [Utrecht]. Paginering: bij twee opeenvolgende pagina's: 22-23, 124-125 (dus niet: 124-25); bij meer dan twee pagina's: 132-147. Pagina 147 is in dit geval de laatste pagina van de betreffende tekst, inclusief eventuele noten. Pagina 147 is dus niet de eerste pagina van het volgende stuk. Als een tijdschrift de jaargang doorpagineert, is het aan te raden om ook het nummer van de aflevering van het tijdschrift te vermelden.

AANLEVERINSTRUCIES BEELD

Doorgaans worden de illustraties in het Bulletin KNOB in zwartwit afgebeeld. Vermijd zoveel mogelijk scans uit boeken, tijdschriften of kranten, in verband met aanwezig raster. Geef in de tekst aan waar elke afbeelding hoort te komen (afb. 00). De nummers van de afbeeldingen komen terug in de bijschriften.

Lever beeld aan dat vrij is van rechten. De kosten voor het vervaardigen en het gebruik van afbeeldingen kunnen in de regel niet bij de redactie van het *Bulletin KNOB* worden gedeclareerd.

De bestanden moeten op een overzichtelijke manier worden aangeleverd, met een geprinte inhoudsopgave waaruit blijkt welke bestanden op de bijgeleverde drager (bijv. cd) staan, en onder welke namen ze zijn opgeslagen. Fotoverantwoording opnemen in het betreffende bijschrift bij de foto, alles in een Word-bestand. Bijvoorbeeld: Afb. 14. Philipscomplex Strijp S in Eindhoven, gezien vanuit het noorden (foto Hollandse Hoogte)

- Originele foto's

Voor zwartwit-afbeeldingen: zwartwit-foto's; voor kleurenafbeeldingen: kleuren-foto's of dia's.

- Digitale foto's

Alle digitale foto's moet worden aangeleverd in EPS, TIFF, of JPG, in 300 dpi op het formaat waarop het beeld in de opmaak geplaatst gaat worden. Breedte één kolom: 90 mm; breedte twee kolommen 180 mm. Aanlevering beeld in RGB.

- Digitale renderingen

Alle digitale renderingen moeten worden aangeleverd in EPS, TIFF, of JPG, in 600 dpi, bij voorkeur op het formaat waarop het beeld in het boek geplaatst gaat worden. Breedte één kolom: 90 mm; breedte twee kolommen 180 mm. Aanlevering beeld in RGB. Geen lagen in het beeld laten zitten, maar het beeld 'flatten'.

- Digitale tekeningen

Digitale tekeningen moeten worden aangeleverd in EPS, TIFF, of JPG, in 600 dpi. Aanlevering beeld in RGB. De minimaal aan te houden lijndiktes bij plaatsing op 100% zijn bij positief gebruik 0,25 pt en bij negatief/diapositief gebruik 0,3 pt. Lijnen mogen dus niet dunner zijn. Breedte één kolom: 90 mm; breedte twee kolommen 180 mm. Als het beeld later toch vergroot of verkleind wordt, moeten de lijndiktes opnieuw worden aangepast.

AANLEVEREN KOPIJ

Graag zowel digitaal als op papier bij:

Bulletin KNOB, t.a.v. dr. M.T.A. van Thoor, hoofdredacteur
Postbus 5043, 2600 GA Delft
015 2781535, info@knob.nl, www.knob.nl/bulletin/richtlijnen-voor-auteurs